

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

МАРИНЕЦЬ НАДІЯ ВАСИЛІВНА

УДК 141.7:168.522 (043.3)

**ЖИТТЄВИЙ ПОТЕНЦІАЛ ОСОБИСТОСТІ:
ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ У ТРАНСФОРМАЦІЙНОМУ
СУСПІЛЬСТВІ**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Науковий керівник:

АНДРУЩЕНКО Тетяна Іванівна

доктор філософських наук, доцент

Київ – 2010

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТТЄВОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ.....	10
РОЗДІЛ 2 СТРУКТУРА ЖИТТЄВОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ.....	48
РОЗДІЛ 3 ФОРМУВАННЯ ЖИТТЄВОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ.....	77
РОЗДІЛ 4 ЕФЕКТИВНІСТЬ ЖИТТЄЗДІЙСНЕННЯ ОСОБИСТОСТІ: ВІД ЖИТТЄВОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДО ЖИТТЄВОГО УСПІХУ	112
ВИСНОВКИ.....	152
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	157

ВСТУП

Актуальність дослідження проблеми формування та реалізації життєвого потенціалу особистості належить до найбільш актуальних та малодосліджених філософсько-соціологічних проблем. І це не випадково. Феномен «життєвого потенціалу» є динамічним, змінним, залежним від такої кількості різноманітних чинників, спрогнозувати дієвість яких нерідко просто неможливо. Він має глибоку залежність від зовнішніх обставин життєдіяльності людини, того реального стану соціального середовища – виробництва, політичних відносин, культури, духовності суспільства тощо, – в якому безпосередньо розгортається життєвий процес людини. З другого боку, «життєвий потенціал» залежить і від внутрішнього стану особистості. Добре самопочуття піднімає життєвий потенціал особистості, збуджує його; стан внутрішньої розгубленості, невпевненості, навпроти – знижує його. Особистість, здавалося б, маючи солідний життєвий потенціал і можливості його реалізації, нерідко «тупцює на місці»; в той же час, людина, якій всі відмовляють у шансі щодо вирішення того чи іншого питання, нерідко приймає сміливе рішення й бореться за його реалізацію, використовуючи всі доступні засоби і досягає мети. Таку людину вважають «дійовою», «конструктивною», «продуктивною», «творчою», а її внутрішній потенціал – величним й ефективним.

Сучасні життєві обставини впливають на формування «життєвого потенціалу особистості» далеко не однозначно. Внутрішні обставини – трансформаційний соціум, що посилюється кризою економічних та політичних відносин, постійними суперечностями чи конфліктами в сфері державного управління і місцевого самоврядування, занедбаністю сфери охорони здоров'я, культури і освіти, байдужістю, що охопила, здається, всяк і кожного, яка підточує життєві сили особистості, негативно позначаються на її життєвому потенціалі. Переважна більшість людей втрачає віру у

завтрашньому дні; не працює над собою; відмовляється від належної освіти, науки і культурної творчості. Чим далі, тим більшою мірою такі люди втрачають свій життєвий потенціал, накопичений роками і десятиріччями. З другого боку, ці ж обставини вільно чи примусово заставляють людину в буквальному розумінні виживати, боротись за життя, «належне місце під сонцем», формують в ній бійцівські якості – розумові, моральні, духовні, а нерідко – й фізичні, заставляють шукати й знаходити, приймати рішення й реалізовувати його власною практичною діяльністю. Людина протидіє обставинам, вона не кидає власної надії, вірить в успіх і... нерідко перемагає, досягає запланованого. Тим самим вона збагачує, розвиває власний життєвий потенціал, і в залежності від збігу обставин, активно чи пасивно передає його (як досвід) наступним поколінням.

Не менш суперечливо діють на життєвий потенціал людини загальноцивілізаційні процеси, зокрема, глобалізація та інформаційна революція, далеко не оптимальний міжнародний розподіл праці і тотальне впровадження ринкових відносин, лже-демократизація суспільного життя тощо. Під їх впливом розвиток життєвого потенціалу здійснюється нелінійним чином. Однак, незалежно, від цього, людина і суспільство зацікавлені у розвитку життєвого потенціалу, адже саме від його дієвості залежить активність особистості, і її статус у суспільстві, її роль в економічних, соціальних та політичних процесах.

Ступінь наукового опрацювання проблеми. Вивченню феномена «життєвого потенціалу особистості» присвячена низка філософських, культурологічних і власне соціологічних досліджень. Саме поняття «життєвого потенціалу» формувалось у контексті таких понять, як «життя», «життєвий порив», «життєвий світ» людини у філософії таких відомих і видатних мислителів, як А.Бергсон, Є.Гусерль, Ф.Ніцше, А.Шопенгауер. Ще більш активно це поняття використовувалось у філософії другої половини ХХ століття, зокрема, такими філософами як Л.Ландгребе, Б.Біммель,

Г.Бранд, Е.Штрекер, І.Керн, В. Вальденфельс, П.Янсен, А.Пажанін, К.Шуман та ін.

В російській філософії проблема «життєвого потенціалу людини» розглядалась в роботах І.Блауберга, А.Гусейнова, С.Іконнікова, І.Кона, А.Леонтєва, Н.Мотрошилової, Н.Смирнова та ін.

В українській суспільній думці дослідження проблеми «життєвого потенціалу особистості» пов'язане, насамперед, з роботами Л.Сохань та представників очолюваного нею творчого колективу – В.Доній, Г.Несен, В.Назаренко, Г.Сагач, Г.Єрмаков. Слід назвати також роботи таких авторів, як В.Андрущенко, В.Бех, О.Грива, С.Гончаренко, І.Зязюн, М.Михальченко, І.Надольний, В.Муляр, В.Пазенок, В.Шинкарук та ін.

В психологічному та педагогічному контекстах цю тему розробляли такі відомі теоретики як І.Бех, Н.Бібік, С.Максименко, В.Майборода, Л.Пуховська, В.Паламарчук, В.Рибалка, М.Слюсаревський та ін.

Разом з тим, дослідження проблеми формування та реалізації життєвого потенціалу особистості не можна вважати завершеним. Життя вносить свої інноваційні зміни, які безпосередньо впливають на рівень життєвого потенціалу, визначають особливості його реалізації в змінному життєвому просторі. На сьогоднішній день існує низка питань, які потребують поглибленого наукового освоєння. До них, зокрема, належать уточнення опорного і основного поняття «життєвого потенціалу» як системи особистісних якостей і можливостей, які реалізуються особистістю в її суспільній та індивідуальній діяльності, основи проектування людиною свого життєвого шляху, підґрунтя життєвого процесу, основа долі людини, самоствердження особистості. Далеко не упорядкованою в науковому контексті виглядає структура життєвого потенціалу особистості. Потребують додаткових досліджень і такі питання, як чинники формування життєвого потенціалу особистості; роль освіти і культури як чинника формування життєвого потенціалу особистості; статус виховання та самовиховання як засобів зрощення життєвого потенціалу особистості. Особливий предмет

дослідження в даному плані складає також проблема ефективності життєздійснення особистості у розрізі розвитку від життєвого потенціалу до життєвого успіху (поняття та критерії успішного здійснення життя особистості; успішна людина як феномен щасливого суспільства; складники життєвого успіху; відчуття самореалізації і нереалізації особистості) тощо. Враховуючи актуальність і не достатню вивченість проблеми, її було обрано у якості предмета самостійного теоретичного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Загальний напрям дисертаційної роботи пов'язаний з темою дослідження кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Філософські засади єдності гуманітарних, природничих і технічних завдань в освіті сучасного вчителя» (затверджено наказом Міністерства освіти і науки України № 732 від 27 жовтня 2006 р. та рішенням Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова від 22 грудня 2006 р., протокол № 5). Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 5 від 29 листопада 2007 року).

Мета дисертаційного дослідження полягає у дослідженні феномену життєвого потенціалу особистості, його формуванні та реалізації в сучасних трансформаційних умовах, а також глобалізації та інформаційної революції.

Досягнення поставленої мети потребує вирішення наступних дослідницьких завдань:

- уточнити теоретико-методологічні засади дослідження феномену життєвого потенціалу особистості;
- виявити основний зміст та структуру «життєвого потенціалу особистості»;
- проаналізувати чинники формування життєвого потенціалу особистості;

- дослідити засоби та напрями реалізації життєвого потенціалу особистості;

- уточнити можливості фіксації та моніторингу ефективності цього процесу в сучасних умовах.

Об'єктом дослідження є життєвий потенціал особистості.

Предметом дослідження є процеси його формування та реалізація в трансформаційному суспільстві в умовах глобалізації та інформаційної революції.

Методи дослідження. У роботі застосовано основний методологічний арсенал сучасних філософських досліджень, зокрема, такі методи, як діалектика, системний аналіз, герменевтика, а також принципи – практики, історизму, розвитку тощо. Діалектика (в її новому прочитанні) дозволила виявити загальні (зовнішні і внутрішні) зв'язки досліджуваного феномена, розглянути його в цілісності. Системний аналіз забезпечив виявлення структурних компонентів його як цілісності, їх взаємозв'язок та взаємну обумовленість. Герменевтика забезпечила проникнення у внутрішню архітектуру досліджуваного предмета для більш глибокого аналізу його сутності, причин цілісності та розвитку.

Наукова новизна полягає у виявленні особливостей процесу формування та реалізації життєвого потенціалу особистості в сучасних трансформаційних умовах.

В дисертації сформульовані положення, що конкретизують наукову новизну дослідження і виносяться на захист:

- уточнено поняття «життєвого потенціалу особистості», поняття «життєвого потенціалу» як системи особистісних якостей і можливостей, які реалізуються особистістю в її суспільній та індивідуальній діяльності; основи проектування людиною свого життєвого шляху; підґрунтя життєвого процесу, основа долі людини, успіху, самоствердження особистості;

– доведено що в основі життєвого потенціалу знаходяться, насамперед, здоров'я особистості й такі сутнісні сили особистості, як інтелект, почуття і воля, які розглядаються як його основні структурні компоненти;

– виявлено місце та роль професійних знань та практичного досвіду, освіти та виховання, працездатності в системі життєвого потенціалу особистості;

– проаналізовані його культурні і моральні компоненти, а також духовна енергія особистості;

– визначено, що в основі життєвого потенціалу особистості, його формування та реалізації знаходиться здоровий спосіб життя, освіта та культура, виховання та самовиховання;

– доведено, що кризові процеси, які охопили нині суспільство, як і загальнотрансформаційний характер його розвитку скоріш негативно позначається на життєвому потенціалу особистості, руйнує його, а ніж сприяє розвитку та саморозвитку; з другого боку, кризові процеси викликають своєрідний опір обставинам, спонукають людину до активності, до «життя наперекір обставинам», до творчості й самореалізації;

– подальшого розвитку дістали положення про складники життєвого успіху; успішну людину як феномен щасливого суспільства; поняття та критерії успішного здійснення життя особистості; технології життєтворчості особистості; відчуття самореалізації і не реалізації особистості.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що в ньому вперше у вітчизняній філософській думці проаналізовані особливості формування та реалізації життєвого потенціалу особистості в умовах трансформаційного суспільства, глобалізації та інформаційної революції.

Практичне значення дослідження визначається можливостями його використання у виховній роботі з учнями та студентами, зокрема, в контексті формування їх життєвого потенціалу та його реалізації в сучасних умовах. На основі матеріалів та рекомендацій дослідження може бути розроблений спеціальний курс для студентів гуманітарних і педагогічних спеціальностей.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження доповідались та обговорювались на засіданні кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, а також на низці міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференцій та семінарів, а саме: Міжнародному науково-практичному семінарі «Інноваційна освіта для XXI століття» (м. Київ, 2007); Всеукраїнській науково-методичній конференції «Безперервна освіта в Україні: реалії і перспективи» (м. Івано-Франківськ, 2008); Міжнародній науково-практичній конференції «Міжкультурні комунікації та толерантність в освіті» (Крим, 2009); II Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасне дошкілля: реалії і перспективи» (м. Київ, 2009); III Міжнародній науково-практичній конференції «Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології» (м. Тернопіль, 2009); Науково-практичному семінарі «Інноваційні стратегії розвитку освіти: філософсько-педагогічний дискурс» (м. Чернігів, 2009).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження оприлюднено у 3 статтях у фахових виданнях, затверджених ВАК України з філософських наук.

Структура дисертації. Відповідно до мети та завдань дослідження робота складається із вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел (175 позицій). Загальний обсяг дисертації – 172 сторінки, із них основна частина дисертації – 156 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТТЄВОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ

У філософії та науці утвердилося уявлення про людину як найскладнішу відкриту, автономну і самокеровану мікросистему, органічно включену в суспільну макросистему як її головний активний компонент, який перебуває в постійній взаємодії з нею. Під цим оглядом в умовах трансформації українського суспільства особливої значущості набувають питання формування людиною власного життєвого потенціалу, нових життєвих стратегій. Водночас прискіплива увага дослідників до вивчення життєвого потенціалу особистості зумовлена низкою причин. По-перше, поняття життєвого потенціалу особистості є змістовним інтегруючим терміном, за допомогою якого можна узгодити і систематизувати цілу низку явищ індивідуального розвитку людини. Інтерпретації феноменів людського буття із застосуванням поняття життєвого потенціалу в філософії, соціології, педагогіці, психології набувають повноти, системності та остаточного значення.

По-друге, специфічною умовою, за якої відбувається дослідження проблем життєвого потенціалу особистості сьогодні, є ситуація суспільної кризи, під час якої загострюються всі життєві і сутнісні проблеми індивіда. Це зумовлює його рефлексію над власними діями, а також планування своєї поведінки у найближчій і віддаленій перспективі, формування умінь і навичок розв'язання різних конфліктів і проблем, узгодження життєвих планів і задумів з власними можливостями, з одного боку, та з суспільними умовами – з другого.

По-третє, необхідність підвищеної уваги з боку філософів і науковців до теоретико-методологічних питань дослідження життєвого потенціалу особистості спричинена й тим, що подальша розробка проблеми життєвого

потенціалу потребує конкретизації, уточнення, систематизації та узагальнення співзалежних з цим терміном понять.

Зокрема, для подальшої теоретичної розробки життєвого потенціалу особистості значний інтерес має аналіз понять «особистість» та «потенціал».

Представники світової і вітчизняної філософії, педагогіки та інших галузей науки по-різному визначають особистість. Їх концепції розрізняються між собою як у світоглядному, так і методологічному аспекті. З точки зору провідних світоглядних орієнтацій виокремлюються такі дихотомії, які визначають сутнісні характеристики особистості: воля – детермінізм; раціональність – ірраціональність; холізм – елементаризм; конституціоналізм – інвайроменталізм; змінюваність – незмінність; суб'єктивність – об'єктивність; проактивність – реактивність; гомеостаз – гетеростаз; пізнаванність – непізнаванність.

Різниця в підходах до визначення особистості залежить також від професійної належності того або іншого вченого. Крім того, загальна спрямованість розподілу пізнавальних ракурсів різних підходів полягає в тому, що філософія намагається осягнути загальні (родові) засади цілісної особистості; психологія розглядає особистість як психосоціальну індивідуальність, інтегровану в систему родового й індивідного (типового) розвитку особистості; антропологія вивчає індивідуальне й індивідне через призму загального (родового) буття особистості; соціологія звертає увагу в основному на вияви соціально-типових рис (індивідного) особистості в її індивідуальному і родовому існуванні; педагогіка прагне сформувати в особистості певний світогляд, знання, вміння та навички, сприяти її загальному, всебічному розвитку тощо.

Своє найбільш повне та послідовне вираження всі перелічені ракурси дослідження знаходять переважно в діяльнісному підході до визначення особистості. Починаючи, мабуть, від Аристотеля, наближаючись до істинного бачення «діяльної природи людини» або віддаляючись від нього, філософи різних часів і народів поступово виокремлювали розуміння того, що людина –

діяльна істота, й поза діяльністю (навіть як «природна» чи «духовна») існувати не може. Філософія поступово стала свідомою того, що діяльність – це спосіб буття людини. Через діяльність вона перетворює природу, виробляє засоби для існування, створює предметний світ, а тому й постає як предметна істота, яка існує в предметному (тобто культурному) середовищі, утверджує предметні форми свого буття в предметному світі. Філософія орієнтує дослідника на пізнання загальних, граничних аспектів буття особистості. Такий підхід спрямований на виявлення суцього (а не істотного) у системі «особистість – суспільство». У філософії особистість розглядається з точки зору її бажаного або ідеального положення у світі як суб'єкта діяльності, спілкування, пізнання та творчості. Тому історія філософської думки знає чимало прикладів глибокого аналізу особистості як такого феномена, який постає перед нею цілісним або відчуженим, гармонічним або одномірним, відповідальним або деструктивним.

В епоху античності людина ще сприймалася як одне з явищ природи, як річ серед речей. Її сутність вбачалася у притаманному їй фізичному тілі як частині фізичного світу – Космосу. З огляду на це метою життя людини було збереження та відтворення власного тіла, а образ людини був космоцентричним. Філософи мілетської школи Фалес, Анаксімен першоосновою світу визнавали воду, повітря. Геракліт Ефеський – вогонь, Демокріт з Абдер – атоми і порожнечу. Людина, утворена з цих та інших стихій природи, звичайно, могла бути тільки природною істотою, яка існувала в природі і тільки для природи. Космічній гармонії повинна була відповідати і гармонія життя людини та суспільства. Навіть дух, душа людини витлумачувалися як щось речовинне, матеріальне, сховане всередині предметів і процесів світу як те, що приводить їх у рух. Тому стародавні греки були впевнені, що душа притаманна не тільки людям, а й тваринам і рослинам, тобто всьому живому. Не випадково Аристотель науку про душу – психологію – вважав частиною наук про природу. «Прикметною для такого світогляду була відсутність в античному лексиконі будь-якого позначення

особистості, тому що латинське «persona» і грецьке «ipostasis» означали обмежувальний, оманний і в остаточному підсумку ілюзорний аспект індивіда; не лице, що відкриває особистісне буття, а лице-маска істоти безособової [82, с. 142.].

Тринітарне богослов'я відкриває перед людиною новий аспект реальності – аспект особистості. Антична філософія не знала поняття особистості. Мислення грецьке не зуміло вийти за межі «атомарної» концепції індивіда, мислення римське слідувало шляхом від маски до ролі і обмежувало особистість юридичними відносинами. І тільки одкровення Трійці принесло з собою абсолютне ствердження особистості.

Отже, якщо античне бачення особистості є космоцентричним, тому що вона є немовби часткою реального матеріального світу – «мікрокосмом», то середньовічний образ особистості виявляється теоцентричним. Іншими словами, особистість тут є результатом творення, який не має власної сутності. Не маючи власної сутності, особистість не вірить у себе, а вірить у Бога, виявляючи тим самим свою духовність. Мало того, вона почуває свою провину і гріховність за своє тілесне існування в реальному світі і цілком звернена до вічного та світлого «потойбічного» світу, в якому вже не буде цього її тілесного існування. Її душа, звільнившись від гріховного тлінного тіла, очиститься і проявиться у справді духовному світі, в якому духовність стане зв'язком людини з Богом на підставі віри, надії та любові. Таким чином, уся життєдіяльність особистості в середньовіччі зводиться до пізнання і наближення його душі після смерті тіла до сутності Бога.

В епоху Відродження в ужитку з'являється поняття індивідуальності, тобто прагнення пояснити й обґрунтувати незалежну чесноту особливої індивідуальної думки, смаку тощо. Саме в цей час і набуває поширення поняття «індивідуальність», «особистість».

Образ особистості в Новий час стає антропоцентричним. Це означає, що в центрі природних і соціальних процесів виявляється сама особистість. Вона тепер не стільки споглядає небо, скільки себе, свій внутрішній світ і керується

декартівською формулою «мислю, отже існую». У цей час людська суб'єктивність розкривається як цілком достовірна реальність. На думку М. Гайдеггера, саме в Новий час людина постає суб'єктом. Як зазначає філософ, якщо тепер людина стає першим і винятковим суб'єктом, то це означає, що вона робиться тим сушим, на яке в роді свого буття й у формі своєї істини спирається все суще. Людина стає точкою відліку для сущого як такого [43]. У Новий час актуалізувалися проблеми антропосоціогенезу, який розглядає причини й умови виникнення і розвитку особистості – працю, мову, родину, моральність, свідомість, природно-кліматичні умови тощо.

Проблема людини виявляється центральною проблемою філософії І. Канта. В його «Критиці чистого розуму» людина розглядається в трьох основних вимірах: по-перше, як «емпіричне Я» або «емпірична апперцепція», породжена власним чуттєвим досвідом суб'єкта; по-друге, як «трансцендентальне Я», яке передує будь-якому досвіду; по-третє, як «метафізичне Я», тобто душа, витлумачена як духовна субстанція. Особистістю людина постає, згідно з Кантом, у сфері моралі. Особистість є сама собою ціль і у той самий час – усе людство [61]. На відміну від І. Канта, який вивищував особистість і її свободу щодо будь-яких проявів природи, Г. Гегель створив абстрактне і схематизоване розуміння людини. В його філософії більш значущими, ніж сама особистість, виявляються абсолютна ідея, поняття, ціле. Особистість мислиться лише як малозначуща ланка ланцюга великих історичних і раціональних звершень.

Критикуючи Г. Гегеля, Л. Фейербах розглядав особистість тільки в її відносинах з іншими людьми. Цей зв'язок можливий, на його думку, лише в суспільстві як співзалежність «Я» і «Ти». При цьому зв'язок «Я» і «Ти» обов'язково є відношенням любові, оскільки сутність особистості виявляється тільки в єднанні людини з людиною. Останнє й є найвищим принципом філософії, покликаної розкрити сутність людини. Саме тому свою працю «Сутність християнства» філософ закінчує фразою: «Номо homini deus» (Людина людині – Бог) [61].

У центрі уваги К. Маркса перебувало питання про існування об'єктивних законів становлення і розвитку суспільства. У той самий серед його відкриттів не останнє місце посідає і специфічне розуміння особистості. Зокрема, розвиваючи ідеї свого попередника Л. Фейєрбаха про те, що особистість є природною істотою, К. Маркс справедливо переносить акцент з її біологічного статусу на соціальний. Він вважає, що особистість – не тільки і не стільки природна, скільки суспільна істота. Тілесність особистості і навіть органи чуття, які пов'язують її з навколишньою природою, докорінно змінені й удосконалені спільним громадським життям індивідів, їх соціальністю.

Ідея К. Маркса про те, що яким є суспільство, такою є й особистість повинна бути доповненою не менш адекватною зворотною ідеєю в ракурсі: яка особистість, таке і суспільство. Необхідно визнати самостійну сутність кожної особистості. Адже особистість є не тільки продуктом або об'єктом суспільних відносин. Не меншою мірою вона є творцем цих відносин, суб'єктом, який робить суспільство сферою виявлення і способом реалізації своєї власної сутності. А сутність окремої особистості є набагато розмаїтішою, ніж сутність суспільства. Кожна особистість має свій власний набір ознак, можливостей живе бідно або багато, є освіченою чи неосвіченою, відрізняється за інтелектуальним рівнем розвитку, спілкується, в основному, із собі подібними. Тому і ступінь впливу кожної особистості на суспільство може відрізнитися істотно, і цей вплив може бути або позитивним або негативним.

Екзистенціалізм, для якого основною проблемою є буття особистості як індивіда, розглядає термін «особистість» щодо таких понять, як «існування», «ситуація», «вибір», «відповідальність». У понятті «існування» безпосереднім є рівень суто природного буття особистості. Природне відокремлення особистості від особистості є основою будь-якої особистісної ідентичності. З огляду на це самотність є вищим ступенем або крайнім випадком відокремлення особистості.

Існування особистості як суб'єкта відокремлення й усамітнення безпосередньо пов'язане з самосвідомістю й особистісним «Я». Особистість на основі самосвідомості вирішує питання про мету і зміст свого існування. Якщо мета існування особистістю визначена, то вона організує особистісне буття як ціле. Осмислене існування робить життя особистості повнішим, а її природа вдосконалюється. Для особистості важливими є відчуття та усвідомлення особистої відповідальності в ситуації вибору. Розвинута самосвідомість накладає на особистісне «Я» особливі вимоги: тут особистість прагне визначити свої життєві завдання щодо власної індивідуальності.

Свого часу досить оригінальним шляхом формувалися погляди на особистість на теренах колишньої Російської імперії. Так, ще у 1903 році в Москві вийшов збірник під назвою «Проблеми ідеалізму», серед авторів якого були економісти С. Булгаков і П. Струве, публіцисти Н. Бердяєв і С. Франк. У той самий час не змусила себе чекати і критика їх поглядів з боку А. Богданова, В. Базарова, А. Луначарського, які, всупереч «ідеалістам», стали називати себе «реалістами».

Першими звернулися до проблеми особистості і запропонували власне її розв'язання «ідеалісти», які виходили з кантівської ідеї, про те, що «людська свідомість має дві різні, рівнобіжні сторони: пізнавально-теоретичну, звернену до природної закономірності досвіду, і морально-практичну, звернену до нормативної закономірності добра, тобто до належного [147, с. 64]». Такі міркування і висновки з них були засадничими для «ідеалістів» у їх розумінні особистості.

«Реалісти» створили свою концепцію особистості, в якій вона постала не тотожною, а діаметрально протилежною індивідуальності. У «реалістів» ці два поняття взаємно виключають одне одного: чим більше людина виявляється особистістю, тим менше – індивідуальністю. А найбільш досконала особистість узагалі не може бути в жодному розумінні «Я» (оскільки «Я» – це завжди перешкода єднанню особистостей). Стати особистістю – перебороти свою індивідуальність, «унікальність» – це те, що

відокремлює саме цю особистість від усіх інших і протиставляє її їм. Особистість – це той, хто здатний бачити в іншому не «іншого», а самого себе, переживати будь-які почуття іншого як власні.

Важливим аспектом проблеми визначення поняття особистості, який аналізується у філософській літературі, постає питання про співзалежність матеріальних і духовних факторів у життєдіяльності людини. За такого підходу основною рисою особистості виявляється «гармонійна всебічність», органічна єдність діяльності, потреб і здібностей, така комплексність розвитку, яка виражає пропорційність усіх сторін матеріальної і духовної діяльності, спрямованої на виявлення «людського в людині», її творчого розвитку. Саме дослідження питань гармонійного розвитку особистості на рівні теорії покликане враховувати єдність матеріальних і духовних факторів, суспільного та індивідуального, рівень суспільних відносин і суспільної свідомості, нові тенденції в формуванні розумних потреб, особливості спадкоємності й оволодіння новим знанням у сфері культури, необхідність подолання негативних антисуспільних явищ і абіологічних тенденцій. Йдеться, таким чином, про цілісний підхід до виокремлення й узагальнення таких соціальних і духовних факторів у процесі визначення особистості, які детермінують її структурні та функціональні характеристики.

Отже, не тільки у зарубіжній, а й у вітчизняній філософії особистість розглядається переважно як соціальна якість людини, яка формується на певній стадії її розвитку. Вона виражає разом із тим спосіб діяльного, свідомого і відповідального існування особистості в суспільстві. Таке розуміння особистості принципово відрізняється від існуючих наукових підходів, які склалися в антропології, соціології і психології. У науковому пізнанні особистість не підганяється під нормативні шаблони або ціннісні спрямування дослідника. Вона також вивчається не з точки зору обов'язку, а наскільки це можливо незалежно від світоглядної позиції вченого. Така позиція може розглядатися в науці як більш-менш сприятливий суб'єктивний фактор розвідки, який впливає на її зміст і висновки.

Поняття «потенціал» все більш широко використовується у філософських і наукових дослідженнях. Наприклад, в економічній літературі воно стало з'являтися ще в двадцяті роки ХХ століття під час розробки проблеми комплексної оцінки рівня розвитку продуктивних сил. Однак лише в середині п'ятдесятих років академік Г. Струмлінін запровадив поняття економічного потенціалу, а на початку шістдесятих років академік В. Немчинов запропонував поняття потенціалу розширеного відтворення.

Але якщо в СРСР ідея потенціалу проникала в економічну науку переважно шляхом вираження тих або тих його форм через прості співвідношення найважливіших економічних категорій, то західна наукова думка, пішла іншим шляхом. У 1928 р. Р. Чепмен, досліджуючи розмноження популяцій, впровадив поняття відтворювального (reproductive) потенціалу, яке отримало математичне вираження в теорії стабільного населення А. Лотки. В 1940 р. швейцарський дослідник Л. Герш використав поняття життєвого потенціалу, яке дозволяло більш глибоко відтворити демографічний потенціал населення тієї або тієї країни на підставі таблиць середньої тривалості життя. Спираючись на визначення потенційної щільності населення, багато вчених в шістдесяті роки ХХ століття стали будувати моделі потенціалу продуктивності землі та потенціалу сільськогосподарської системи. В суспільствознавчій літературі в 70-80-і рр. ХХ ст. поняття «потенціал» почало широко використовуватися як узагальнена характеристика ресурсних можливостей в тій або тій царині діяльності. Зокрема, дослідники стали писати про економічний, виробничий, науково-технічний, освітній, аграрний, трудовий, духовний та інші різновиди потенціалів [54, с. 28; 170, с. 275].

Впровадженню поняття потенціалу в аналіз теоретико-методологічних проблем дослідження життєвого потенціалу особистості сприяють також гносеологічні передумови, оскільки відповідно до філософської концепції розвитку розгляд такого цілісного явища як діяльність необхідно проводити, насамперед, з позицій діалектики можливості та дійсності. Звідси правомірність переходу до використання поняття потенціалу, яке відображає

різні аспекти саморуху внутрішніх елементів конкретної системи від можливості до дійсності. Отож, поняття «потенціал» має загальнонауковий характер і нині застосовується в багатьох галузях знань – фізиці, біології, географії, демографії, економіці, соціології та інших науках. Головна особливість цього терміну полягає в тому, що він є інтегральною мірою оцінки можливостей тієї або тієї системи.

Загалом, поняття «потенціал» походить від латинського *potentia* – потужність, сила, можливість. У довідковій літературі воно визначається, перше, як джерело, можливість, засіб, ресурс, резерв, припас, який може бути приведений в дію і використаний для вирішення якого-небудь завдання і досягнення певної мети. По-друге, поняття потенціалу витлумачується також як можливість окремої особистості, суспільства, держави, системи, організації в певній сфері діяльності (науково-технічній, освітній, військовій тощо) [111, с. 72].

Відтак термін «потенціал» увійшов до понятійного апарату багатьох наук. Поєднуючись із категоріями «можливість» і «дійсність» та поняттями руху, розвитку, становлення, актуалізації поняття «потенціал» трансформувалося, збагатилося новим змістом і отримало сучасну інтерпретацію. У філософії поняття потенціалу пов'язується, насамперед, із категоріями можливості та дійсності, які як модальні характеристики буття відтворюють не тільки вірогідність, тенденцію становлення, але й стали реальність. «Можливість», виникаючи в рамках «дійсності» як одна з її потенцій, репрезентує майбутнє в сьогоденні і, перетворюючись на «дійсність», породжує нові можливості: такою є діалектика їх взаємного переходу [89, с. 125-126]. Адже потенція – це можливість, яка не діє. Вона здатна стати реальністю за певних умов і при наявності певних ресурсів. Перехід можливості в реальність є процесом актуалізації потенції.

Словники визначають потенціал як сукупність наявних засобів, можливостей у певній сфері, якомусь аспекті [26]. Етимологічний словник пояснює, що прикметник «потенційний» – запозичено в XIX столітті з

французької мови, де іменник *potentiel* від латинського *potentialis* – «сила, потужність, можливість» є суфіксною похідною від *potens* – той, що «може». Буквально прикметник потенційний перекладається як «може бути [152, с. 432]». У філософії потенційне розглядується як приховане явище, яке за певних умов може проявитися як актуальне [99, с. 18].

Під цим оглядом близьким до терміну «потенціал» є поняття ресурсу як засобів, запасів чого-небудь, цінностей, до яких звертаються в разі потреби або можливості. Під ресурсом організму маються можливості, джерела активності людського організму [130, с. 499]. Розвиток людини – зумовлений і водночас активний саморегульований процес. Це саморух від нижчих до вищих рівнів життєдіяльності, в якому зовнішні обставини, навчання і виховання завжди діють через внутрішні умови – індивідуальний ресурс особистості. Він складається з внутрішніх резервів людини (енергетичних, психофізіологічних можливостей, інтелектуальних, вольових та ін.) і потенцій її розвитку. В процесі діяльності відбувається трансформація ресурсу (як енергетичної засади діяльності) особистості в різні види результатів діяльності (внутрішні і зовнішні). Залежно від особливостей використання індивідуальних ресурсів (а також внутрішніх резервів) людини можна отримати різні макроструктури свідомої трудової діяльності [88, с. 79].

Разом із поняттями ресурсу і потенціалу часто використовується споріднене з ними поняття резерву. Під резервом розуміється: 1) запаси, резерви чого-небудь на випадок потреби; 2) людські та матеріальні ресурси; 3) джерело, звідки черпаються необхідні нові засоби, сили [130, с. 488]. Термін «резерв» стосовно людини запозичений з теорії надійності, в якій резервування витлумачується як головна умова, засадничий принцип надійності функціонування будь-якої системи. Як зазначає Г. Суходольський, у процесі реалізації професійних функцій ресурси перетворюються в результати. Тому виробництво результатів повинне врівноважуватися надходженням ресурсів, оскільки «багато особливостей дій і діяльності загалом обумовлено локальним і спільним балансом (або дисбалансом) ресурсів і цілей, а отже, й

результатів [141, с. 78]». І хоча в цьому контексті йдеться про зовнішні ресурси як джерела успішної (результативної) діяльності, можна говорити про діяльність як ресурс формування і розвитку життєвого потенціалу індивіда як системи особистісних якостей і можливостей, які реалізуються людиною в її суспільній та індивідуальній діяльності.

Загалом у науковій літературі розглядаються різні види потенціалів особистості – культурний (соціокультурний, професійно-культурний тощо), інтелектуальний, комунікативний, моральний (етичний), аксіологічний, творчий (духовно-творчий), управлінський, трудовий та багато інших. Але, наприклад, поняття «соціокультурний потенціал» важко назвати загальноживаним і сталим в сучасній науковій полеміці. Проте багато як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, обговорюючи процеси трансформації соціальних інститутів, структури і сил трансформаційних процесів, не можуть обійтися без поняття потенціалу (маючи на увазі різні аспекти соціокультурного потенціалу: соціоструктурний, культурний, духовний, національний, реформаторський, вольовий, діяльнісний та ін.). Особливо під час вивчення питань про зміну соціальної структури, соціальну дію, соціальні практики і агентів (акторів, суб'єктів), що діють. Поняття потенціалу в межах цього напряму наукової дискусії уживається в двох різних випадках. По-перше, на макрорівні аналізу можливостей трансформації суспільства, коли йдеться про шляхи і напрями розвитку, перешкоди, обмеження трансформації і життєздатності суспільства. Наприклад Т. Заславська визначає соціокультурний потенціал як складну якісну характеристику життєздатності суспільств, яка включає соціальні, культурні і демографічні компоненти, і виділяє технологічний, людський, соціальний і духовний потенціали як основні його характеристики. На думку Т. Заславської, рівень соціокультурного потенціалу, який визначається через його потужність, сучасність і динамізм, відображає специфіку національних культур і їх носіїв – громадян відповідних суспільств і є «комплексною характеристикою порівняльної сили і життєздатності великих соціальних

спільностей (держав, регіонів, націй), їх розташування на глобальній шкалі розвитку і їх здатності адаптуватися до викликів зовнішнього – економічного, геополітичного і природного – середовища і перетворювати їх у власних інтерес [48, с. 34]».

Розробляючи концепцію моделі виживання суспільства України, Ю. Саєнко виділяє національний потенціал, визначаючи його як «когерентну єдність духовної, соціальної і матеріальної енергетики народу [122, с. 238]», основними компонентами якого є вольовий, морально-етичний, інтелектуальний і матеріальний потенціали. На думку Ю. Саєнка, «життєздатність соціальної системи визначається її культурою – здатністю створювати, трансформувати, вибирати і адаптувати моделі виживання [122, с. 233]». Осердя моделі виживання – ціннісно-нормативний базис життєдіяльності суспільства, центральним компонентом якого є національний потенціал [122, с. 237-238].

По-друге, поняття потенціалу використовується на мезорівні аналізу суспільства, що трансформується, коли йдеться про рушійні сили і акторів трансформаційних процесів. Наприклад, О. Куценко використовує термін «діяльнісно-структурний потенціал», репрезентуючи її як комплексну характеристику соціальних акторів з погляду їх ресурсів і здатності діяти: «діяльнісно-структурний потенціал відображає інтеріоризовані акторами активні властивості соціального простору (в їх особистісному, структурному, культурному і фізичному вимірах), які можуть бути реалізовані в їх прагненні до соціальної дії, утвердження, розширення власної свободи [67, с. 240-241]». Відтак соціокультурний потенціал постає комплексною характеристикою культурних, структурних, фізичних ресурсів індивідів, спільнот і соціальних суб'єктів, їх символічним і соціальним капіталом, а також їх здатністю (готовністю, наміром) діяти. Тобто, соціокультурний потенціал – це насамперед сукупність можливостей структури (інституційної і групової) та діяльнісного потенціалу трансформації соціальних процесів.

Саме тому, на думку С. Бабенко, категорія «соціокультурний потенціал» несе в собі значний евристичний потенціал як описового, так і пояснювального характеру. З одного боку, безпосереднє значення має реальна інституційна (інструментальна) структура можливостей суспільства, ресурси суспільства і його позиційна структура, а, з другого боку, реальні якості людського потенціалу:

- демографічні, освітні показники, а також домінуючі системи цінностей [макрорівень соціальної системи];
- переважаючі типи соціальної поведінки (традиційна поведінка – адаптація – інновація) і життєві стратегії різних соціально-стратифікаційних груп (еліта – середні прошарки – нижчі прошарки стратифікаційної шкали суспільства) [мезорівень];
- домінуючі моделі життєвого успіху разом із стратегіями їх досягнення різними соціальними акторами [мікрорівень] [8, с. 172].

Конструювання змісту поняття «професійно-культурний потенціал особистості» ґрунтується на родовидових стосунках понять «розвиток особистості», «становлення особистості» і «потенціал особистості». На перетині цих понять професійно-культурний потенціал особистості постає як «складне особистісно-діяльнісне утворення, яке відображає сукупність особливих потреб, неактуалізованих можливостей, ціннісних стосунків і привласнених засобів досягнення особистістю інтеграції професійно-культурних якостей, що забезпечує органічну відповідність культурної і професійної складових життєдіяльності індивіда і задає позитивну спрямованість процесу його професійно-культурного становлення [92, с. 96]». Зміст професійно-культурного потенціалу особистості репрезентують істотні ознаки: наявність потреб культурної, соціальної і професійної спрямованості; здатність; усвідомлення власних можливостей щодо задоволення потреби в професійно-культурній самореалізації і саморозвитку; прояв ціннісного ставлення до особистісних ресурсів (можливостей, здібностей, засобам, якостей особистості) з позиції їх значущості для професійного розвитку за

допомогою входження в культуру професійної діяльності та інтеграції в ній; орієнтованість на самостійне, цілеспрямоване, саморегульоване оволодіння культурними засобами професійної діяльності, вибір шляхів професійної самореалізації і досягнення поставлених цілей. Водночас можливості особистості в певний момент часу є неактуалізованими і здатні виявитися надалі за особливих обставин, чинників, умов, засобів, які, актуалізуючись, зумовлюють розвиток (розгортання) певного потенціалу. Особистісні ресурси активізуються за допомогою включення особистості в систему професійно-культурних взаємодій і стосунків з іншими людьми. Це супроводжується пошуком особистістю культурних засобів «переказу» власних оновлених можливостей в життєву і професійну реальність, оволодінням та індивідуальним прийняттям культурних форм професійної діяльності, спілкування і способів взаємодії, освоєнням особистістю культурного і професійного досвіду, набуттям і розвитком професійно-культурних якостей [92, с. 96-97].

Зазвичай управлінський потенціал розглядають як деяку сукупність властивостей, якостей людини, її здібностей, необхідних для виконання управлінської діяльності. Наприклад, Ю. Зенцова під управлінським потенціалом особистості розуміє «можливості й здібності особистості вирішувати завдання в галузі управління та організації діяльності інших людей [50, с. 8]». Окрім здібностей вона включає в поняття управлінського потенціалу ще й певні якості та вміння. На думку С. Сайбель, управлінський потенціал – міра реалізації управлінських здібностей і можливостей людини. Він обумовлений накопиченим управлінським досвідом і наявним особистісно-професійним резервом, який є управлінською мотивацією і орієнтацією та передбачає виробництво відповідного управлінського продукту. Тому управлінський потенціал – це «вся сукупність ділових і особистісних якостей і можливостей керівника, які можуть бути приведені в дію і використані для вирішення управлінських завдань і досягнення поставлених цілей [123, с. 9]».

Ще одне поняття, яке часто зустрічається в наукових теоріях управління – це термін «трудовий потенціал». Це поняття можна розглядати як мінімум у двох ракурсах: як статистичний показник і як економічну категорію. Як статистичний показник трудовий потенціал – це значення чисельності трудових ресурсів за певний період. Таке трактування з'явилося в радянській економічній літературі майже одночасно з поняттям «трудові ресурси» і за багато десятиліть його зміст не змінився. Проте з урахуванням того, що в міжнародних стандартах термін «трудові ресурси» відсутній, виявляється проблематичним застосування і наведеного вище тлумачення трудового потенціалу. Як економічна категорія трудовий потенціал характеризує населення як виробника матеріальних благ на підставі сукупності всіх наявних якостей. Вони визначають його працездатність: здібність і схильність працівника до праці, стан його здоров'я, витривалість, тип нервової системи, – тобто всього, що відображає психологічний і фізіологічний потенціал разом з обсягом спільних і спеціальних знань, трудових навичок і вмінь, які визначають відповідну кваліфікацію. В цьому випадку трудовий потенціал людини – це якісна оцінка інтелектуальних і фізичних здібностей, а також рівня розвитку самосвідомості та етичних якостей індивіда, що характеризуються стосовно його трудової діяльності [54, с. 28; 147, с. 75]. Водночас треба мати на увазі, що теорія трудового потенціалу ще тільки створюється. Ще немає повної єдності поглядів серед дослідників щодо її концептуальних засад. Не визначено й місце трудового потенціалу в категоріальному ланцюзі інших соціально-економічних понять. Проте як не є, а трудовий потенціал – це наявна реальність, яка заслуговує на прискіпливу увагу і вивчення як важлива характеристика людини в креативних перетвореннях на шляху до демократичного суспільства в умовах ринкової економіки.

Поняття етичного потенціалу особистості в науковій літературі залежить від термінів «етична активність» і «ціннісні орієнтації». Вважається, що етична активність суб'єкта посідає провідне місце серед інших форм

соціальної активності, хоча в літературі сам термін практично майже не використовується. На думку М. Зотова, «етичну активність можна розглядати як специфічну активність свідомості й волі, спрямовану на практичне здійснення моральних вимог, що витікають від суспільства [53, с. 128]». Характеризуючи етичний потенціал особистості, М. Зотов відзначає, що він притаманний людині, яка найчастіше здійснює етичні дії більш стабільно, ніж інші, слідує вимогам обов'язку, перевіряючи ідеалами добра власний життєвий шлях [53, с. 5]. Водночас поняття етичної активності тісно пов'язане з поняттям «ціннісні орієнтації». Останні відіграють важливу роль у формуванні етичного потенціалу, визначаючи його спрямованість і форми вираження. Ціннісні орієнтації як система соціальних установок, спрямована на соціальні цінності й «сприяє оптимізації поведінки, дозволяє особистості задовольнити свої основні потреби тими способами, за допомогою тих цінностей, які має в своєму розпорядженні суспільство [132, с. 175]». Засвоюючи цінності свого середовища і перетворюючи їх на ціннісні орієнтири, мотиваційні сили власної поведінки, людина стає активним суб'єктом суспільної діяльності. Відтак ціннісні орієнтації забезпечують спільну спрямованість активності особистості, соціально значущий вибір нею цілей, цінностей, способів регуляції поведінки, її форм і стилю.

У сучасній науці робляться спроби цілісного осмислення особистісних характеристик активно діючого суб'єкта. Це і психологічне наповнення впровадженого Л. Гумільовим поняття пасіонарності представниками Санкт-Петербурзької психологічної школи, і поняття про особистісний адаптаційний потенціал, що визначає стійкість людини до екстремальних чинників, запропоноване А. Маклаковим, і поняття про особистісний потенціал, що розробляється сучасними філософами на підставі синтезу філософських ідей М. Мамардашвілі, П. Тілліха, Е. Фромма і В. Франкла.

Розуміння поняття особистісного адаптаційного потенціалу бере початок у концепції адаптації і спирається на традиційні для цієї наукової парадигми терміни. Наприклад, А. Маклаков вважає, що здатність до

адаптації є не лише індивідною, але й особистісною властивістю людини. Притому адаптація розглядується ним і як процес, і як властивість мобільної саморегульованої системи, яка здатна пристосовуватися до зовнішніх умов, що змінюються. Адаптаційні здібності людини залежать від її психологічних особливостей і піддаються вираженню через оцінку рівня розвитку психологічних характеристик, найбільш значущих для регуляції психічної діяльності і самого процесу адаптації. Ці психологічні особливості людини складають його особистісний адаптаційний потенціал, який містить наступні характеристики: нервово-психічну стійкість, рівень розвитку якої забезпечує толерантність до стресу, самооцінку особистості, яка є ядром саморегуляції і визначальним ступенем адекватності сприйняття умов діяльності та власних можливостей, відчуття соціальної підтримки, котре обумовлює відчуття власної значущості для оточуючих, рівень конфліктності особистості, досвід соціального спілкування [77, с. 16-24].

Щодо застосування поняття потенціалу для характеристики особистості, то воно часто використовується в наукових працях представників гуманістичного підходу до людини, в роботах сучасних філософів, педагогів, у психології і соціальній психології, узасадничує соціально-філософський підхід до виховання індивіда та ін. Водночас у гуманістичних теоріях поняття потенціалу особистості поєднується з терміном «актуалізація», зміст якого тлумачиться як трансформація з потенційного стану в актуальну дію різних знань, умінь, навичок, форм поведінки тощо. Наприклад, у роботах А. Маслоу розвиток особистості пов'язується з розгортанням прихованих ресурсів, потенційних можливостей і здібностей (природженого потенціалу), потреб пізнати самого себе [83]. К. Роджерс висуває гіпотезу про те, що поведінка людини регулюється об'єднуючим мотивом, потребою самоактуалізації, розвитку власних здібностей, розкриттям внутрішнього потенціалу з метою збереження і розвитку особистості. «Тенденція зростання, рух уперед, – зазначає К. Роджерс, – є основним джерелом життя, що реалізується і стає актуальним на противагу потенційному [116, с. 41]». А в гуманістичній теорії

особистості Е. Фромма єдиним засобом проти загрози бездуховності виявляється здатність людини продуктивно використовувати власні сили, реалізація особистісних потенцій і притаманних їй можливостей [156].

З погляду сучасних науковців і філософів розкриття потенціалу особистості залежить від її активності як специфічної самореалізації потенційних можливостей. Визначальні чинники такої активності – здібності, інтереси, мотиви, цілі діяльності, соціальне оточення, яке може підтримати, а може й відкинути конкретну активність людини. Наприклад, об'єктивний механізм саморозвитку суб'єкта діяльності К. Абульханова і Т. Березина пов'язують з процесом, в якому людина постійно прагне вийти «за власні межі», перевершити себе, розкрити свій невичерпний потенціал. Підкреслюється, що основний потенціал саморозвитку діяльності людини, його стосунків закладений, перш за все, в індивідуальності кожного [1]. Тому як діяльнісні категорії В. Слободчиков виділяє вервечку «ресурс – потенціал – дія – умова – мета», в якій перші три елементи виявляються суб'єктом, три останні – об'єктом, а три середні – засобом діяльності. Водночас потенціал розглядується як «структурований ресурс певної потужності, джерело можливої дії [128, с. 48]», котре може бути розкрито через потреби, потяги, інтенції. Власне потенціал тоді постає як втілений принцип соорганізації ресурсів, через установки, смислові утворення, ціннісні орієнтації тощо. З огляду на це А. Деркач і В. Зазикін вважають, що особистісний потенціал «містить не лише потенційне в особистості (здібності, природно-обумовлені професійно важливі якості, позитивні спадкові чинники), але й систему постійно поновлюваних ресурсів, які примножуються – інтелектуальних, психологічних, вольових, що сприяє прогресивному особистісному і професійному розвитку [39, с. 226]». Як підсумок, Є. Зав'ялова підкреслює, що «особистісним потенціалом є сукупність особистісного ресурсу і рівня розвитку самопізнання, які забезпечують процес саморегуляції та самореалізації в змінених умовах існування [46, с. 58]».

У соціально-педагогічному контексті потенціал особистості, на думку В. Ігнатової, – це сутнісна видова характеристика людини, яка є сукупністю природжених і набутих здібностей суб'єкта щодо навколишньої дійсності, котрі визначають норму його можливого реагування на соціально-педагогічні умови. Потенціал особистості має об'єктивну спрямованість залежно від потреб особистості та ціннісних орієнтацій і реалізується (розгортається) в діяльності [55, с. 7].

Як вважає Д. Леонт'єв, поняття особистісного потенціалу – базова індивідуальна характеристика, стрижень особистості. На його думку, особистісний потенціал – це інтегральна характеристика рівня особистісної зрілості. А головним феноменом особистісної зрілості і формою прояву особистісного потенціалу є саме феномен самодетермінації індивіда. Особистісний потенціал відображає міру подолання особистістю заданих обставин, врешті – решт, подолання нею самої себе, а також міру зусиль, які додаються особистістю щодо роботи над собою і над обставинами власного життя [72, с. 57-58].

Отже, особистісний потенціал – це узагальнена, системна характеристика індивідуальних духовних особливостей особистості, яка узагальнює здатності особистості виходити із стійких внутрішніх критеріїв і орієнтирів в своїй життєдіяльності і зберігати стабільність діяльності і смислових орієнтацій в різних умовах. Інакше кажучи, особистісний потенціал – це комплекс духовних властивостей, який дає людині можливість ухвалювати рішення і регулювати свою поведінку, враховуючи і оцінюючи ситуацію, але виходячи насамперед зі своїх внутрішніх уявлень і критеріїв.

Різні автори пропонують різні показники особистісного потенціалу: особистісна автономія і незалежність, внутрішня свобода; свідомість життя; життєстійкість в складних обставинах; готовність до внутрішніх змін; здатність сприймати нову невизначену інформацію; постійна готовність до дії; особливості планування діяльності; тимчасова перспектива особистості та ін. Зазначені показники є несуперечливими. Навпаки, вони доповнюють один

одного. Наприклад, спогади людей, що пережили зтяжні важкі життєві ситуації (Ленінградську блокаду, концтабори, природні і техногенні катастрофи тощо) свідчать про те, що найстійкішими, такими, що зберігають здатність до ефективних рішень і дій, виявлялися не найбільш фізично міцні люди, а ті, хто мав «внутрішній стрижень», не зраджував своїм основоположним внутрішнім принципам, не втрачав людської гідності [72, с. 58].

З огляду на це людський потенціал – головна рушійна сила суспільного прогресу. Він формується на підставі тісного впливу і взаємодії як внутрішніх, так і зовнішніх чинників, таких, як сім'я, економіка, суспільні стосунки, зв'язки і багато інших. Особливе місце серед цих чинників посідає держава з притаманними їй широкими можливостями і важелями впливу на людину. Цей інститут несе відповідальність щодо створення і підтримки сприятливого соціального клімату, іншими словами, відповідальність за сприятливі умови життєдіяльності людини. Тому структурно поняття людського потенціалу має два рівні: базовий, куди входять фізичне, психічне, соціальне здоров'я людини, і діяльнісний – її фізіологічний, психологічний, інтелектуальний, соціальний і культурний потенціали.

Проте компоненти потенціалу особистості дослідники класифікують переважно за трьома основними групами:

- фізичний, розумовий, етичний;
- тіло, розум, душа;
- тілесний, розумовий, духовний;
- професійно-кваліфікаційний, психофізіологічний, мотиваційний;
- психофізіологічний, виробничо-кваліфікаційний, особистісний;
- фізичний (тіло), психо-соціальний, духовний [26, с. 44-47; 165, с.77; 166, с. 34-35].

Переліки характеристик у кожній із зазначених груп, як і складові потенціалу особистості, достатньо різняться. Однак людський потенціал принагідно постає системою, яка виявляється конфігурацією чотирьох

складових – людських ресурсів, людського капіталу, особистісного і життєвого потенціалу.

Тому важливим у контексті порівняльного дослідження сутності різних понять, близьких за змістом до поняття життєвого потенціалу, виявляється аналіз останнього як системи особистісних якостей і можливостей, які реалізуються особистістю в її суспільній та індивідуальній діяльності. Саме під цим оглядом виявляється можливим розглядати життєвий потенціал як «інтегральну властивість зберігати свою біологічну і духовно-психологічну життєздатність і здійснювати перетворюючу діяльність, спрямовану на просування до спільної мети [85, с. 6]».

Чималий інтерес в цьому ракурсі становлять дослідження, які тією або тією мірою використовують поняття особистісного життєвого ресурсу – запасу різних структурно-функціональних характеристик людини, котрі забезпечують спільні види життєдіяльності та специфічні форми адаптації [10]. Цей запас характеризується різними термінами, залежно від напрямку дослідження або концепції авторів, але, мабуть, вони мають на увазі одні й ті ж процеси, що по-різному виявляються на різних рівнях. Наприклад, Л. Анциферова пише про «експериментування з життєвими ролями»: переймаючи на себе роль, індивід вибирає спосіб існування і поводить відповідно до вимог ролі. Коли людина самовизначається, пережиті форми не зникають, а існують як «ескізи». В слабоструктурованих ситуаціях ці «ескізи» можуть сприяти виживанню [6, с. 64]. Водночас поняття особистісного життєвого ресурсу містить також низку більш «жорстких» структурних елементів, якими є індивідуальні духовні якості, починаючи з властивостей темпераменту й емоцій і закінчуючи інтелектуальними і комунікативними характеристиками.

Ще однією важливою складовою життєвого потенціалу особистості є рівень особистісного розвитку. Існують різні погляди на зміст цього поняття. Основний «камінь спотикання» лежить в царині дефініції особистісного й духовного становлення людини. Тому А. Корнілов пропонує за орієнтири

розуміння критеріїв особистісного життєвого розвитку обрати рівень розвитку самопізнання і саморегуляції, особистісні цінності та компетентність щодо індивідуального вирішення проблем [63, с. 72-73]. Загалом таке розуміння критеріїв особистісного життєвого розвитку пов'язане із самоусвідомлення людиною власного особистісного життєвого ресурсу і побудови на цій підставі адекватної ресурсові життєдіяльності. Отже, під життєвим потенціалом особистості мається на увазі система її поновлюваних ресурсів, які виявляються в діяльності, спрямованій на отримання соціально значущих результатів.

Серед розроблених в цьому річизці моделей для вивчення життєвого потенціалу особистості найбільш простою є структурна модель її життєвого потенціалу. Ця модель передбачає, що всі життєві досягнення особистості, зафіксовані в її біографії, суть зовнішні прояви її потенціалу і можуть слугувати підставами оцінки його рівня. Крім того, ці досягнення можна згрупувати за ключовими сферами і отримати структурний опис життєвого потенціалу, який показує рівень його реалізації в цих сферах. Наприклад, спрощену схему сфер реалізації потенціалу можна вибудувати за такими показниками, як здоров'я, спілкування (зокрема, суспільна робота), навчання, захоплення, які забезпечують разом з навчанням саморозвиток особистості, робота (яка містить успіхи в галузі управління, творчі успіхи в роботі за фахом і соціальну оцінку трудових досягнень), сім'я [80, с. 42-44].

З огляду на зазначені показники, можна за допомогою визначеного індексу кількісно оцінити життєвий потенціал особистості. Наприклад, результат навчання в школі в найбільш загальній формі можна описати через середній бал в атестаті. Саме цей показник має найбільш часто враховуватися під час вступу до вищого навчального закладу або під час порівняння декількох претендентів на робоче місце. Схожим чином можна врахувати сам факт здобування вищої освіти і результат навчання у ВНЗ. Притому такий середній бал не залежить від того, подобається він комусь чи ні, бо це досить об'єктивний показник. Для решти сфер реалізації життєвого потенціалу

можна запропонувати один або декілька аналогічних показників для оцінки результативності особистості. Зокрема, успіхи в сімейній сфері (і, відповідним чином, потенціал, який у ній реалізовується) можна оцінити, знаючи, чи перебуває людина в шлюбі, чи є в неї діти і скільки їх, який дохід на душу має сім'я і чи є в неї окрема квартира, наскільки вона упорядкована тощо [82, с. 68-69].

Водночас, як вважають дослідники, застосування математичних моделей і методів у процесі вивчення основних сфер реалізації життєвого потенціалу особистості дозволяє витлумачити його як можливу кількість людиною років, яка має бути прожита певною сукупністю немовлят протягом майбутнього життя. Під цим оглядом абсолютну і відносну зміну життєвого потенціалу особистості внаслідок прояву факторів соціального ризику можна кваліфікувати як соціальні втрати, заподіяні або всьому населенню, або окремому індивідові через реалізацію соціального ризику [73; 114].

Крім того, під час дослідження основних сфер реалізації життєвого потенціалу необхідно врахувати, що люди починають свій життєвий шлях з різних вихідних позицій. Це повинно впливати на оцінку рівня їх досягнень. Так, посада міністра значно вагоміша для селянського хлопчини, що народився в глухому селі, ніж для сина поважного чиновника. На подолання подібної різниці в стартових умовах необхідно витратити певну частку потенціалу особистості. Тому в схему узагальнених напрямів реалізації її життєвого потенціалу включається ще один пункт – витрати на соціальну мобільність [82, с. 69].

Життя людини, з одного боку, є біологічним явищем, а з другого – соціально-історичним фактом. Соціально-історична, специфічна для людини якість індивідуального буття фіксується в понятті життєвого шляху. Останній розглядається переважно як різноспрямований і безперервний, як зв'язок суб'єктивного минулого і майбутнього. Під цим оглядом життєвий шлях постає як поступальна за стадіями і в цілому завершена протяжність часу

життя людини, об'єктивно обумовлена віковими змінами її природного організму та соціально-історичними змінами її соціальної сутності. Оволодіння часом в цьому сенсі, як зауважує В. Чудновський, – «це насамперед уміння створювати перспективу власного майбутнього, планувати його, бачити себе в майбутньому, працювати над реалізацією цих уявлень, прагнути до самовдосконалення [160, с. 23]».

Життєва перспектива визначається Є. Головахою і А. Кроник як «потенційна можливість розвитку особистості [32, с. 99]». Притому життєва перспектива виявляється ще й неминучістю дотримання певних подій, змін у майбутньому житті особистості. Зокрема, проявом об'єктивних підстав життєвої перспективи особистості є усвідомлення нею скінченності індивідуального існування.

На думку В. Ковальова, «життєві перспективи – це своєрідний «перегляд» буття з фіксацією в свідомості особистості різних подій, змін наслідків діяльності протягом усього її життєвого шляху [59, с. 5-14]». Осмислення особистістю її буття сприяє тому, що образ майбутнього створює у суб'єкта стан готовності діяти певним способом, адекватним цьому осмисленню. Тому К. Абульханова-Славська пропонує розрізнити психологічну, особистісну і життєву перспективи життєвого шляху [2, с. 114-129]. Зокрема, з її погляду, психологічна (тимчасова) перспектива – це когнітивна здатність передбачати майбутнє, прогнозувати його, уявляти себе в майбутньому. Щодо життєвої перспективи, то «це не лише майбутні цілі, цінності, але й темп життєвого руху, оптимальність розвитку, зростання активності особистості. Звичайно, утворення життєвих перспектив відкриває і суб'єктивно-психологічну перспективу, проте наявність суб'єктивно-психологічних перспектив (спрямованість у майбутнє, усвідомлення майбутнього) ще не свідчить про наявність потенціалу розвитку особистості, тобто життєвої перспективи (наприклад, у підлітків). Водночас праця, професія – найважливіші умови самовизначення особистості, формування особистісної позиції людини [2, с. 140]».

Як зазначає Ю. Лановенко, поняття «життєвий шлях» є одним з термінів, якими описують індивідуальний розвиток людини, і до якого належать:

- час життя як інтервал між народженням і смертю;
- життєвий цикл – підпорядкування ходу життя певній закономірності, етапи якої виявляються постійним кругообігом. Наприклад, особистість спочатку засвоює, потім виконує, нарешті поступово залишає набір соціальних ролей (трудових, сімейних, батьківських). А згодом той самий цикл повторюють її нащадки. Але циклічність припускає певну замкненість, завершеність процесу;
- життєвий шлях відрізняється від життєвого циклу багатомірністю, припускає безліч тенденцій і автономних та взаємно залежних ліній розвитку в межах однієї біографії [68, с. 96].

Усвідомлення індивідом власного життєвого шляху – найважливіша віха в розвитку особистості. Соціальний досвід багатьох поколінь свідчить про те, що за наявності значної розмаїтості життєвих устремлінь кожна людина має свій самостійно обраний шлях, що дозволяє їй реалізувати себе як значущого суб'єкта соціальних взаємодій. Унікальність існування людини полягає в тому, що вона не просто живе за мірками природи, а докладає зусилля, щоб вибудувати власне життя. Притому кожній людині впродовж життя доводиться здійснювати значну кількість екзистенціальних, тобто таких, що стосуються самої суті свого існування, виборів.

Життєві цілі та плани, ціннісні орієнтації – це осердя життєвої перспективи. Її основна функція – регулятивна, смислова вісь – мета, «картина майбутнього», на яку орієнтується індивід під час побудови ієрархії цілей і засобів їх досягнення [31, с. 23]. Тому формування життєвої перспективи залежить, насамперед, від вікових особливостей сприйняття теперішнього, минулого і майбутнього. Воно має динамічний характер і відбувається протягом всього життя людини, розпочинаючись у ранній юності. Формування життєвої перспективи впливає на побудову особистістю

життєвого шляху, розгортання процесу життєтворення і є показником зрілості особистості. Тому юнацький вік заслуговує на більш пильну увагу порівняно з іншими віковими етапами розвитку людини. Зростання самосвідомості підлітка, поява «почуття дорослості» призводять до розуміння безперервності часового плину, закладають засади для появи в подальшому можливостей реконструкції минулого, передбачення майбутнього, його організації. У підлітковому і ранньому юнацькому віці формується механізм вищих психічних функцій, які забезпечують процес цілепокладання, що призводить до появи перших життєвих цілей-напівмрій, а дещо пізніше – життєвих планів. Мрії і фантазії людини входять до системи уявлень про майбутнє як складові бажаної картини майбутнього (не обов'язково реалістичної чи здійсненої згодом) поряд із очікуваннями неприємних подій, тривогами і побоюваннями, що можуть відбутися у житті кожної людини і яких, здебільшого, потрібно уникати [104, с. 292]. Отже, становлення узгодженої життєвої перспективи у юнацькому віці – свідчення наявності потенціалу розвитку особистості у майбутньому. Це є основним фактором, від якого залежить подальше життя людини і рівень її соціальної ефективності та успішності.

Молоді роки людини є тим періодом, на який припадає найбільше можливостей для самореалізації, розкриття свого творчого та інтелектуального потенціалу. При адекватній кореляції бажань, прагнень молода людина конструє у своїх думках, уяві те, що реально можливо втілити в життя, принагідно не переоцінюючи і не недооцінюючи себе. Життя молоді людини активне, бурхливе, сповнене тих чи тих мрій, сподівань, планів, цілей тощо. Потрібно скерувати всю цю енергію молоді в соціально легітимну сферу, організувати осередки для інтелектуального й духовного її зростання.

Водночас актуальною перспективою формування особистості, а також її самореалізації є професійний життєвий шлях. Професійна кар'єра спеціаліста об'єднує його успіхи на роботі з етапами особистісного розвитку, охоплюючи

всі сфери життя. У вітчизняній науці ще донедавна поняття «кар'єра» практично не використовувалося і мало досліджувалося, а для позначення пов'язаних з ним явищ уживалися такі терміни, як професійна діяльність, професійне самовизначення тощо. Але саме кар'єра (італ. *carriera* – життєвий шлях, поприще) як швидке й успішне просування по службовій, суспільній, науковій та іншій «драбині», досягнення популярності, вигоди, різновид діяльності тісно пов'язана із професійним життєвим шляхом індивіда. Кар'єра – це професійний шлях до успіху по службових східцях, до престижного соціального статусу і становища в суспільстві. В словнику С. Ожегова це слово характеризується таким чином: вид занять, діяльності; шлях до успіху, значного становища в суспільстві, на службовому поприщі, а також власне досягнення такого становища [102, с. 247]. Отже, кар'єра повинна розглядатися як соціальна динаміка розвитку особистості та її діяльнісних проявів, які пов'язані з досвідом та активністю в практичній сфері протягом усього життя людини.

Критеріями вдалої кар'єри є задоволення життєвою ситуацією (суб'єктивний критерій) і соціальний успіх (об'єктивний критерій). Об'єктивна сторона кар'єри – це послідовність професійних позицій, які посідає індивід, а суб'єктивна – це те, як він сприймає власну кар'єру, яким є спосіб його професійного життя і власної ролі в соціумі. Найважливішою детермінантою професійної кар'єри людини є її уявлення про свою особистість (так звана професійна «Я-концепція»), які кожна людина втілює у багатоаспектних кар'єрних вирішеннях. Тому професійний життєвий шлях і тип кар'єри є досить значущими не тільки з погляду професійної підготовленості кадрів, але й з позиції професійної конкурентоздатності спеціаліста [150, с. 178-179].

З огляду на це профорієнтація молоді за своєю суттю є не лише і не стільки проблемою педагогічною. Її правильніше називати суспільною проблемою, для вирішення якої зусиль одних педагогів недостатньо. Суть профорієнтації як суспільної проблеми виявляється в необхідності подолання

суперечності між об'єктивно наявними потребами суспільства в збалансованій структурі кадрів і неадекватно щодо цього суб'єктивними професійними устремліннями молоді. Тобто, за своїм призначенням система профорієнтації повинна чинити істотний вплив на раціональний розподіл трудових ресурсів, вибір молоддю життєвого шляху, її адаптацію до професії. Система профорієнтації на сучасному етапі її розвитку покликана забезпечити координацію дій державних органів, школи, сім'ї, органів професійно-технічної, середньої спеціальної, вищої освіти та інших соціальних інститутів, які беруть участь в її здійсненні, безперервне і своєчасне вирішення наукових і організаційних питань, пов'язаних з профорієнтацією, комплексне проектування дій форми профорієнтації на особистість з урахуванням соціально-економічного прогнозу [9, с. 44]. Підготовка і вибір професії важливі ще й тому, що вони є невід'ємною частиною всебічного розвитку людини, і їх слід розглядати в єдності та взаємодії з етичним, трудовим, інтелектуальним, політичним, естетичним і фізичним вдосконаленням особистості.

Водночас треба мати на увазі, що сучасні глобалізаційні процеси визначають нові аспекти фахової підготовки майбутніх спеціалістів, яким доведеться працювати в складних умовах взаємопроникнення не тільки наукових знань, передових технологій, але й культур. Тому в глобалізованому суспільстві знайти власне місце і реалізувати свій життєвий потенціал зможе тільки той, хто матиме адекватний власному життєвому потенціалу життєвий старт. Останній – це початковий етап становлення молоді як суб'єкта суспільного відтворення. Кожне нове покоління починає життєвий шлях, успадковуючи матеріальні умови і сприймаючи життєвий досвід попередніх поколінь. Отже, «життєвий старт – це початковий потенціал молоді в суспільному відтворенні, тобто та культурна традиція і ті матеріальні умови життєдіяльності, які передаються їй попередніми поколіннями і які вона покликана відтворити. У цьому сенсі життєвий старт виявляється успадкованим від батьків, або нав'язаним суспільством соціально-груповим

або особистим статусом молоді. Проте потенціал молоді містить не лише результат спадкоємності стартових позицій, але й її власні фізичні та духовні сили, котрі визначають здатність певної соціально-демографічної групи до самовідтворювання і розвитку [163, с. 178]».

Проте для молоді важливо не лише мати життєвий старт, адекватний її життєвому потенціалу, але бачити власні життєві перспективи. На думку К. Абульханової і Т. Березіної, існують три типи життєвих перспектив (або три типи осіб з вираженими особливостями їх життєвих перспектив) – когнітивної, особистісно-мотиваційної і життєвої. Когнітивна перспектива дозволяє людині свідомо і досить детально будувати життєві плани, структурувати майбутнє, бачити власні перспективи і себе в майбутньому. Особистісно-мотиваційна проявляється тоді, коли відсутній когнітивний план або навіть скільки-небудь чіткі уявлення про майбутнє. Проте мотивація досягнення створює могутню спрямованість особистості в майбутнє і певну гарантію його реалізації. Остання є цілісною готовністю до труднощів, навіть до невизначеності, що розходиться з власне когнітивним планом. «Життєва перспектива створюється попереднім життям, коли вже досягнута особистісна життєва позиція дає особистості потенціал, пріоритети, які гарантують успішне майбутнє. Остання перспектива може бути пояснена в категоріях «рівня», досягнутого до певного моменту, який тим самим забезпечує успішність в майбутньому. Життєва перспектива, мабуть, – це реальний життєвий потенціал особистості, закладений її минулим досвідом, рівнем її розвитку, її наявними здібностями, що й становить реальну рушійну силу, гарантуючи успішність її майбутнього. Життєва позиція може бути тупиковою, закрити особистості можливість її руху в майбутнє (навіть за наявності когнітивної перспективи і мотиваційної готовності). В інших випадках вона відкриває новий рівень можливостей, які особистості залишається тільки реалізувати, втілити у формах життя [1, с. 40-41]». Під життєвою позицією та її рівнем мається на увазі здобута людиною освіта, рівень професіоналізму, соціальне становище і низка інших пріоритетних

соціальних позицій, а також особистісні досягнення, насамперед такі, як зрілість, багатство освоєних життєвих стосунків тощо.

Зазвичай людина в нормальних соціальних умовах мотивує себе на виконання конкретних соціально значущих завдань, вибираючи найбільш актуальні. Значущість того або того життєвого вибору залежить від світогляду індивіда, який визначає наскільки гармонійно відчуватиме себе в навколишньому світі [86, с. 60-62]. Відтак життєвий потенціал особистості виявляється підґрунтям життєвого процесу, основою долі людини, одним з визначальних чинників її життєвого світу. Людина не просто специфічно сприймає світ, але й організовує зворотний зв'язок з власним соціальним оточенням, тобто, вибудовує, конструює свій життєвий простір. Як результат діяльності життєвий світ є «багатовимірністю» соціально-практичного буття людини. Він фіксує соціально-просторові стани або устремління індивіда. В цьому аспекті слід враховувати, що діяльність має дві сторони: об'єктивну і суб'єктивну. Обставини примушують людину діяти так, а не інакше. Але часто люди чинять всупереч обставинам, орієнтуючись в своїх вчинках на певні цінності, на свій тілесний стан. Життєвий світ – це не просто суб'єктивний процес реакції на зовнішнє середовище. Він не обмежений тільки сферою якої-небудь діяльності, інтересів. Насамперед, життєвий світ виражає типологізацію засвоєння соціального простору, яка розуміється як динаміка взаємодії особистісного і зовнішнього, такого, що проявляється у формі подій, зіткнень. Отже, життєвий світ – інтегруюча категорія, яка дозволяє фіксувати не лише об'єктивні показники власної діяльності, але й суб'єктивні мотиви дій індивіда [21, с. 27-28].

Кожна людина має одну або декілька основних життєвих позицій, тобто «життєвих сценаріїв». Обираючи власну життєву позицію, індивід сам визначає, як треба реагувати на те, що з ним відбувається в житті. Отож, слідуючи за звичним сценарієм, він вже приблизно знає, яким буде початок, а яким фінал. Відтак уявлення про долю людини належать до тих ґрунтовних категорій культури, які утворюють глибинну базу системи цінностей, котра

визначає етнос людських колективів, осердя життєвої поведінки індивідів, що належать до цих етносів. Але концепт долі присутній не лише в усіх міфологічних, релігійних, філософських та етичних системах. Він – ядро національної й індивідуальної свідомості. Це поняття належить до активно діючих начал життя, таємничих і неминучих [60, с. 137-138]. Разом з іншими чинниками, поняття про «долю» відображає відвічну віру народу в ірраціональність і непередбачуваність людського буття, невідворотність того, що написано на роду. Оскільки опиратися долі безглуздо, життєва позиція особистості та її реакція на розмаїття подій виявляються пасивними. «Потреба діяти, ініціативність, прагнення до особистого успіху і свобода підприємництва – всі ці риси західної цивілізації йдуть врозріз з переконанням, що життя людини не залежить від її волі [24, с. 71]». Поняття долі «fortune» в німців індивідуалізоване і часто супроводжує успіх. Англійське прислів'я свідчить: «Краще народитися щасливим, ніж багатим» (Better be born lucky than rich). Проте «щастя», «успіх», які виявляються в поведінці і вчинках людини не є якимось фатумом або пасивно отриманим даром: вони потребують того, щоб індивід постійно підкріплював їх власними справами. Від ступеня і характеру його «везіння» залежить наслідок його вчинків. Проте тільки за умови граничної напруги всіх моральних і фізичних сил людина може досягти успіху. Тому американці, на відміну від слов'ян, свято вірять в те, що нести відповідальність за свої дії, за їх наслідки може тільки сама людина. А ось китайська доля – це визначення людини. У смертельній небезпеці китаєць замість «Допоможіть!» кричить «Врятуйте долю! [108, с. 37]».

Доля людини тісно пов'язана з її розумінням свободи. Одним з перших звернув на це увагу С. Франкл. На його переконання свобода є одним з основних атрибутів людського існування як один з екзистенціальних механізмів, за допомогою якого особистості вдається творити свій життєвий шлях. У вченні Франкла чітко розрізняються два типи свободи – позитивна і негативна. Негативна свобода – це свобода від будь-яких детермінант і

залежностей (біологічних, соціальних, психологічних), які жорстко задають напрям життєвого шляху особистості. Негативна свобода потрібна людині саме для того, щоб скинути з себе вантаж долі. У поняття долі Франкл вкладає комплекс біологічних, психологічних і соціальних чинників, які обмежують свободу вибору людиною життєвого шляху. «Доля може бути представлена людині в трьох принципових формах: 1) як її природна схильність або природний дар – те, що Тандлер свого часу назвав «тілесною неминучістю»; 2) як ситуація, тобто цілісність її зовнішнього оточення; 3) як взаємодія схильності й ситуації, яка формує людську позицію [155, с. 208]».

Проте свобода без відповідальності вироджується в повне свавілля нічим не лімітованої волі. Тому В. Франкл з необхідністю постулював другий екзистенціальний механізм особистості – відповідальність. «Будь-яка свобода має свої чому і для чого. Те, «від чого» людина може бути вільною, є сукупністю інстинктів – її «я» вільне щодо її «воно». Але те, «для чого» людина вільна, є відповідальністю [155, с. 250]». За допомогою такого механізму сенс життя людини обов'язково доводиться до практичної реалізації, чого свобода сама по собі не обіцяє. Відповідальність особистості базується на ідеальному проекті життєвого шляху, який закладений в її життєвому потенціалі та сенсі життя. Як тільки людина починає ухилятися від реалізації свого призначення, вона відчуває докори сумління. Вони нагадують їй про її життєвий потенціал і необхідність втілити сенс життя. З огляду на це скеровуючим чинником відповідальності вважається совість індивіда, яка допомагає йому досягти успіхів у житті.

Поняття успіху міцно увійшло в світову культуру, хоча його використання ускладнене відсутністю конкретних і однозначних теорій, які розглядають успіх як центральний або основний конструкт. Зокрема, з погляду психоаналізу успіх – це гомеостатична рівновага в задоволенні інстинктивних потреб. Тому пояснення успіху індивіда в певній сфері діяльності слід шукати в динамічних проявах «психічної енергії», яка переміщується від оригінальних інстинктивних об'єкт-виборів. В аналізі

особистості Т. Вільсона і Ф. Достоевського велике місце посідає розгляд їх взаємин з батьком, механізму витіснення відчуття провини і «розкаянь совісті» і заміщення їх тенденціями ідентифікації себе з Ісусом Христом (Т. Вільсон), «рятівником вітчизни» (Ф. Достоевський). Невротичний нарцисизм і сублімація як механізми часткового задоволення інстинктивного потягу складають «несвідомий дискурс» діяльності, в якій зазначені персонажі досягли успіху [94, с. 52-88.].

Аналізуючи критерії успіху, Е. Фром виділяв певний ринковий тип людини, для якої принцип приватної ініціативи є таким, що визначає важливість успіху в системі її життєвих цінностей. Успіх для такого типу особистості полягає в умінні вигідно «продати» себе суспільству.

А. Маслоу насамперед цікавила проблема найвищих досягнень людини. Тому він методологічною підставою поняття успіху вважав самоактуалізацію як найбільш повне розкриття здібностей і реалізацію життєвого потенціалу людини. Таке активне прагнення індивіда до розкриття своїх здібностей – його найвища потреба.

У становленні успішної особистості, що самоактуалізується, К. Роджерс вбачав взаємини матері й дитини. З його погляду, тільки прояв любові та повного схвалення дитини з боку матері закладає засади повноцінної здорової особистості, й лише цей шлях дозволяє людині досягти самоактуалізації [159, с. 82].

А ось у вітчизняній філософії й науці проблема успіху розроблена недостатньо. Мало того її дослідження пов'язане не з життєвим потенціалом особистості чи з її життєвим шляхом, а переважно з теорією діяльності. Тому успіх розглядається передусім як успішність діяльності або як успішна діяльність, спрямована на самоствердження особистості. Крім того, здебільшого аналізуються певні аспекти такої діяльності, які стосуються власне успіху [12; 44; 145]. Зокрема, успішна особистість визначається не лише тим, чого вона вже досягла, але й закладеними в ній можливостями подальшого розвитку і вдосконалення. Теперішній час – це тільки поточна

мить. Відтак треба навчитися жити за принципом «тут і тепер». Це велика екзистенційна філософія, щільно пов'язана з життєвим потенціалом особистості, яка вчить якісно оцінювати кожен мить поточного часу стосовно відповідальних виборів власних думок, почуттів, емоцій та вчинків. Майбутнього для людини ще немає, воно тільки очікується, мріється, планується, в чомусь прогнозується, але чи відбудеться – невідомо. В суб'єктному майбутньому відтворюється цілеспрямованість і особистісна спрямованість людини, її надії, прагнення як віртуальний вимір внутрішнього світу, що відображає індивідуальний образ світу і власне місце в ньому.

Отже, будь-яка діяльність диктує людині необхідність володіння специфічними якостями, які визначають її здатність до такої діяльності та забезпечують певний рівень успішності її виконання. Тому, підкреслюючи зв'язок життєвого потенціалу особистості з успішною діяльністю, слід обмежити круг індивідуально-варіативних особливостей тільки тими, які забезпечують ефективний результат діяльності. Наприклад, здібних людей від нездібних відрізняє більш швидке освоєння діяльності, досягнення в ній більшої ефективності тощо [44, с. 27-28].

Як свідчать соціологічні дослідження, успіхом у житті переважна більшість сучасної молоді вважає цінності особистісного життя й матеріального статку (власне здоров'я і здоров'я своїх близьких, матеріальне забезпечення, повноцінна сім'я, добре оплачувана робота тощо). Щодо конкретних перешкод життєвому успіху, найбільш значущими серед них виявляються: невисоке матеріальне становище й відсутність необхідних зв'язків, впливових знайомств, недостатній рівень освіти, а також такий традиційно гострий соціальний показник, як відсутність власного житла [136; 52].

З огляду на це більшість людей, плануючи власне майбутнє, розглядає два основні чинники – власні бажання (волю) і правила, які визначаються суспільством. Проте, крім «правил гри суспільства», воля людини наражається на умови, котрі виявляються в її характері та долі. Знаючи

характер індивіда, можна цілком раціонально передбачати його долю. І хоча феномен передбаченої або зумовленої долі, який тісно узалежнений з проблемою фаталізму, виходить за межі нашого дослідження, зазначимо, що втручання долі в людське життя і сенс цього процесу, його внутрішні зв'язки, які об'єднують розрізнені події в єдине ціле, особливо повно відкрилися засновникам даосизму. З погляду даосів, Дао, Доля, які зв'язали все, що відбувається в світі в той, що перевершує розуміння людини сенс, – ось що так дивно струнко зшиває людські долі та підпорядковує єдиному сенсу розрізнені явища. Життєвий потенціал особистості розгортається за певним стійким сценарієм, поки не досягає точки своєї якісної зміни – біфуркації. Як зазначає В. Топоров, коли на систему, яка перебуває в нерівноважному стані, впливають флуктуації, піддаючи випробуванню її структуру, процес досягає критичної точки – точки біфуркації, в якій виникає максимум невизначеності. Сам перехід через точку біфуркації утворює настільки ж випадковий процес, як кидання монети. Випадковість примушує систему або, більш точно, те, що від неї залишилося, зробити новий вибір, котрий зумовлює новий етап еволюції системи: випадковість, що виявляє себе тільки в точці біфуркації, усувається, а детермінізм знову вступає в свої права [146, с. 88]. Тобто, життєва ситуація досягає деякої межі, де її якісну зміну вирішує випадковість, силу дії якої людина може відчувати в такий момент на собі. Існує низка випадковостей, які впливають на людську долю. Вони, можливо, і є «просто випадковостями», але приголомшують тим, що драматично змінюють долю, і людина виявляється буквально зачарованою ними. Насправді, не стільки випадковість є причиною таких змін. Просто процес досяг кульмінаційної, нерівноважної точки. Отже, є сили, які постійно впливають на людину, значною мірою зумовлюють її дії як зовні, так і на рівні її волі. Особистість не в будь-який момент часу може вчинити будь-яку дію або навіть зважитися на дію. На «макрорівні» життєвого шляху свобода волі та належна кількість можливих дій людини істотно обмежені. Дії різних людей зв'язані воедино, залучені в якесь осмислене дійство [35, с. 111-112].

Чим глибше індивід вдивляється в себе, дошукуючись «самого себе», тим більше знаходить це своє «вже народженим», наперед заданим своєму власному вільному волевиявленню. У цьому сенсі долею людини є вона сама, якою вона «призначена» сама собі. Долю можна визначити, як подальше розгортання тієї суті людини, над якою вона сама не має владу [171, с. 74-75]. З огляду на це соціоприродна складова людської долі набуває структури: а) елементи загальнолюдського «колективного досвіду», які стали в тій або тій формі надбанням генотипу; б) «родова спадковість», що певною мірою впливає на поведінку людини [161, с. 53]. У генах сконцентована не лише інформація про властивості, одержані від батьків, але й в найзагальніших рисах програма індивідуального розвитку людини. «Біологія організму» містить чинники, зумовлені генотипом. Як зазначає В. Франкл, «Спадковість – не більше, ніж матеріал, з якого людина будує сама себе. Це не більше, ніж камені, які можуть бути використані, а можуть бути і знехтувані [155, с. 79]». Отже, людина не стільки спокушається зберегти свій стан, скільки вийти з нього. І до цього вона прагне не як біологічна істота, а як духовна. Відтак тільки в своїй активній, творчій діяльності, не позбавленій спрямованості на самоперетворення власного внутрішнього світу загалом, на устремління до вищого, виявляються людські потенційні можливості, забезпечуючи цим самоствердження індивіда.

Людина тому є людиною, що вона повсякчас будує власне життя як низку рішень, які розвиваються від можливостей до існування. Тому М. Епштейн зауважує: «У житті мого «я» є рівні різної глибини: соціальний, фізичний, емоційний, інтелектуальний, але глибше за всі ці рівні лежить не дійсність, а можливість мене. Моє найглибше відчуття: мене ще немає, але я можливий. Я можу бути. І це «можу бути» зберігається під оболонкою всіх «є», з якими людина раз у раз ототожнює себе. Особистість – це можливість самого себе, яка не вичерпує себе ніякою самореалізацією. Я можу реалізувати себе в сім'ї, в мистецтві, в науці, в політиці, але як здійснене мною набуває властивості реальності, я відчуваю, як моє «я» знову

реалізується, йде вглиб власних можливостей. «Я» – це вічна нездійсненність, ніколи і ні в чому цілком не здійснюється, а отже, і не може зникнути як можливість [172, с. 220]».

Образ долі створений людиною і суспільством як своєрідний образ культури, ядро життєвого потенціалу особистості. Доля людини залежить не тільки від реалізації її життєвого потенціалу, але й від здійснення досвіду особистості. Людина – це «мініатюрний Всесвіт», «мікрокосм», в якому її доля виявляється показником відповідності або невідповідності гармонійним законам світу, а його неприйняття чи протистояння йому – негативним проявом долі. Тому доля як процес реалізації життєвого потенціалу особистості є тією засадою, на підставі якої людина зростає, осягаючи саму себе і власне призначення в світі.

РОЗДІЛ 2

СТРУКТУРА ЖИТТЄВОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ

Філософське осмислення життєвого потенціалу особистості особливо актуалізується в умовах різноманітних кризових явищ в суспільстві, не останнє місце з яких посідає криза сенсу життя, що неминуче супроводжує змінами епох, цивілізацій і соціально-політичних систем. З іншого боку, наша увага до цього феномена обумовлена і методологічними трансформаціями сучасності: адже все приховане, латентне, можливе набуває все більшої значущості за постнекласичного розуміння проблем і закономірностей колективного розвитку.

Є цікаве тлумачення особистісного потенціалу як «самокерованої системи внутрішніх відновлюваних ресурсів особистості, які проявляються в її діяльності, спрямованої на отримання соціально-значущих результатів [81]». Ми вважаємо, що вказівка на системний характер потенціалу особистості і підкреслення його самокерованості є конструктивним і важливим. Але коли ми говоримо про життєвий потенціал особистості взагалі, а не лише про його професійні компоненти, немає підстав підкреслювати спрямованість потенціалу на досягнення соціально-значущих результатів – адже різні потенційні здібності індивіда можуть реалізовуватись з різними намірами, і навіть без намірів, тому важко говорити не лише про обов'язкову їх спрямованість на соціальну значущість продукту, а й про їх спрямованість загалом.

І. Беспалов визначає потенціал особистості як «індивідуальну систему особливим чином організованих внутрішніх і зовнішніх ресурсів людини, які забезпечують багатоманітність можливих векторів розвитку і трансформації особистості в процесі її життєвого шляху [18, с. 103]». При цьому під ресурсами автор розуміє набір засобів, які можуть бути задіяні людиною для досягнення певної мети чи визначених результатів – тобто до них можна

віднести різні явища зовнішнього світу: людські ресурси, матеріальні ресурси, події тощо; а до внутрішніх ресурсів – сукупність внутрішніх станів, настанов, цінностей, загальних і спеціальних здібностей, продуктів мисленнєвої діяльності, ментальних і поведінкових стратегій і т.п. [11]. Можна погодитись із тим, що наведена дефініція значною мірою є узагальнюючою і узгоджується з багатьма підходами до тлумачення потенціалу особистості. Але, думається, слід все ж розрізняти поняття потенціалу і ресурсів, а з перерахованих різновидів ресурсів до змісту життєвого потенціалу особистості можна віднести лише ресурси внутрішні, і аж ніяк не зовнішні.

У найзагальнішому розумінні поняття «потенціал» правомірно розуміти як можливість, потужність (не тільки реальну, а й приховану – ту, що може проявитися за сприятливих обставин) [129, с. 514]. Предметом нашого дослідження є життєвий потенціал особистості, найбільш комплексно представлений в концептуальних розбудовах професора Л. Сохань. Під життєвим потенціалом людини вона розуміє систему особистісних якостей і можливостей, які реалізуються індивідом в його соціальній діяльності, проектуванні, побудові та здійсненні ним свого життя. Це «складне психосоціальне утворення, яке охоплює всю повноту особистості, унікальність, неповторність її індивідуальності [135, с. 323-324]». Це сукупність внутрішніх ресурсів людини, які визначають її можливості в житті.

У наших розбудовах ми продовжуємо саме таку традицію тлумачення життєвого потенціалу особистості, однак нам здається, що часто термін «життєвий» у цьому словосполученні вживається чисто механічно, і смисловий потенціал його недооцінюється. Тому варто уважніше придивитись до його значення.

Аналізуючи різноманіття дефініцій життя в історії філософії, Г. Воловик узагальнюючим чином визначає його як соціально-філософську категорію для позначення «об'єктивних специфічних засобів існування відкритих білкових систем на Землі, здатних до самовідтворення, асиміляції та дисиміляції, зростання та розвитку, саморегуляції, що мають спадковість і мінливість,

дискретність і цілісність, подразливість і ритмічність при обов'язковій в умовах нашої планети єдності складу біогенних речовин живих організмів, які відрізняються наявністю необмежених можливостей до саморозвитку, аж до виникнення мислячих форм, здатних усвідомлювати самих себе та необхідність збереження зазначеного цією категорією феномена як вищої цінності [30]». Зважаючи на таке широке світоглядне визначення, ми відкриваємо свій кругозір і розширюємо своє розуміння життєвого потенціалу більше, ніж просто в значенні «можливості для життя» – зокрема, тут підноситься значення життя як найвищої цінності і наголошується на тому, що життя людини не належить тільки їй, воно є результатом і складовою ланцюга і матриці різноманітних форм життєдіяльності.

Ще більше для нас важливо, що в названому дослідженні набуло подальшого розвитку розуміння соціального життя як суперечливої взаємодії вітального і системного начал, які виступають в якості протилежностей зазначеного протиріччя. Причому, якщо в ранні періоди історії людства вітальне мало перевагу над системним, то в розвинутих формах людського співіснування системне бере верх над вітальним. У контексті життя сучасної особистості це націлює розвиток її потенціалу на вибудовування й реалізацію коеволюційної стратегії з біологічним рівнем. Адже людське життя постає як проблема, яка потребує вирішення на кожному етапі життєвого шляху. Життя людини – це процес творення нею себе, побудови власного життя у відповідності до своїх інтересів, потреб, цілей, прагнень, духовного світу, до розуміння людиною сенсу життя.

Тому саме цей глибокий смисл має бути покладений і має читатися за лаконічними дефініціями життєвого потенціалу особистості як певної самокерованої системи особистісних властивостей і можливостей. Для поглиблення цього погляду ми спробуємо змоделювати структуру життєвого потенціалу. Остання (від лат. *structura* – будова, розміщення, порядок) визначається у філософському словнику як «спосіб закономірного зв'язку між складовими частинами предметів і явищ об'єктивного світу, мислення та

пізнання; сукупність істотних відношень між компонентами всередині цілого; внутрішня будова чого-небудь [153, с. 667]».

У відповідності до цього структура життєвого потенціалу особистості може бути визначена як спосіб внутрішньої організації його елементів, що фіксує істотні відносно стійкі зв'язки між ними і тому забезпечує збереження основних властивостей життєвого потенціалу та виконання його функцій при різноманітних змінах.

Поняття «структура» має важливе методологічне значення в тому числі і по відношенню до філософського осмислення життєвого потенціалу особистості – адже за його допомогою можна змодельовати закономірні істотні зв'язки між елементами життєвого потенціалу, побачити співвідношення між елементами і компонентами тощо, що робить можливим побачити закономірності їх розвитку і навіть виробити прикладні рекомендації щодо можливих освітніх і виховних впливів на цей процес.

Стосовно структури життєвого потенціалу в строго науковому розумінні цього терміна в літературі є досить обмежена кількість ідей. І то це здебільшого психолого-педагогічні розробки.

Так, Ю. Власенко з позицій системного підходу аналізує інноваційний потенціал особистості в системі взаємодії людини зі світом, здебільшого акцентуючи увагу на структурі інноваційних процесів, а не потенційних здібностей особистості [25].

Я. Кальба з педагогіко-психологічних позицій звертається до вчинку як важливої основи виховання особистості, уточнюючи, що вчинок являє собою універсальний механізм самовідтворення буття, унікальний спосіб сутнісної самореалізації людини, її душевно-духовного і особистісного зростання. Авторка визначає вчинковий потенціал особистості як психологічну здатність, спроможність, готовність до вчинку, що передбачає наявність в особистості душевно-духовних ресурсів, а також відповідних психолого-педагогічних умов. Відповідно до структури вчинку, запропонованої В. Роменцем, поняття «вчинковий потенціал» розглядається як структурне і динамічне утворення,

що поєднує в собі ситуаційну, мотиваційну, дієву та післядієву компоненти [57].

Є також ідеї щодо структури соціального потенціалу особистості, зокрема щодо структурного бачення ієрархії соціальних здібностей людини. Якщо психіка розуміється як єдина функціональна система забезпечення соціальної життєдіяльності людини [164, с. 252], то в ній виокремлюють: 1) базовий рівень реалізації здібностей, репрезентований функціональними механізмами (пізнавальними та емоційними процесами, які забезпечують реалізацію соціальної поведінки та комунікативної активності індивіда); 2) рівень операційних механізмів, котрі виникають в онтогенезі в ході окультурення зазначених процесів в соціальному середовищі (потенціал адекватного сприйняття, мовний потенціал, соціально-когнітивний потенціал тощо); 3) особистісно-регуляційні механізми, завдяки яким система соціальних здібностей набуває цілісного змісту (світоглядні почуття, особистісні еталони, життєві стратегії поведінки тощо) [27, с. 55-63; 28, с. 11-14; 29].

I. Утворює формує структуру освітнього потенціалу особистості, в якій діалектично пов'язані об'єктивний і суб'єктивний, особистісний і суспільний, цілеформуєчий і цілереалізуєчий моменти. При цьому освітній потенціал особистості визначено як соціальну якість, що проявляється і фіксується у певній трудовій, пізнавальній і комунікативній культурі особистості та як духовно-діяльнісний феномен, що має інформаційно-енергетичну природу, включає її здібності, можливості, ресурси, а також потреби, мотиви, інтелект, волю, інтереси, ідеали, установки, цінності, норми, переконання, виступаючи рушійною силою становлення інформаційного суспільства і водночас передумовою реалізації сутнісних сил людини, здійснення нею власної стратегії життя [151].

Отже, розглядаючи життєвий потенціал особистості як систему і намагаючись змодельовати його структуру, яка б не викликала заперечень в якомога більшій кількості ситуацій, спершу треба конкретизувати наукове

тлумачення самого поняття структури. Тут нам не оминати звернення до системного підходу [13, с. 39-52], що представляє собою методологічну дослідницьку орієнтацію, яка базується на розгляді того чи іншого об'єкта дослідження як системи.

Для нас у першу чергу важливо підкреслити, що поняття системи конкретизується через поняття зв'язку, причому серед усіх типів зв'язків особливе місце посідають системотворчі зв'язки. Адже структура якраз і постає способом фіксації сутнісних взаємозв'язків у системі: стійкі зв'язки утворюють структуру системи, тобто забезпечують впорядкованість її елементів, а спрямованість і специфіка цієї впорядкованості визначає організацію системи.

Більш деталізуючими і прикладними стосовно визначення структури є такі методологічні настанови:

- структура може характеризуватися як по горизонталі (зв'язки між однотипними елементами системи, або елементами одного рівня – зв'язки координації), так і по вертикалі (ієрархічні зв'язки – зв'язки субординації);
- зв'язок між різними рівнями реалізується за допомогою управління;
- ієрархічність як невід'ємна риса структури передбачає не лише внутрішню ієрархічність системи, а й ієрархічність внутрішньо-зовнішнього буття, враховуючи, що від того, до якої форми руху матерії відносяться елементи системи, залежить її місце в загальній ієрархії систем [97, с. 80].

Для того, щоб визначити спосіб упорядкування елементів у системі, корисним проміжним кроком є виділення компонентів або підсистем – за певними ознаками (найчастіше за функціями) об'єднаними групами елементів.

Проаналізувавши існуючі напрацювання з проблематики потенціалу особистості і зокрема його структури, з одного боку, та враховуючи методологічні настанови системного підходу – з іншого, ми бачимо, що структура життєвого потенціалу особистості ієрархічна, її послідовно-лінійно

пов'язаними компонентами є рівні життєвого потенціалу, всередині яких можна виокремити конкретні елементи.

Базовий рівень життєвого потенціалу особистості – вітальний (що відповідає всім відомим поглядам на ієрархію особистісних потреб і логіці розвитку біологічної та соціальної форм життя). До його складу ми включили здоров'я і духовну енергію.

В літературі можна знайти принципово різноманітні визначення здоров'я – від редукованих до рівня технічного або біологічного знання і до філософсько-релігійних. Останніми роками з'являються, нарешті і світоглядні дефініції в рамках так званої «валеософії» [66].

Досить комплексний філософський аналіз поняття і феномена здоров'я проводиться в дисертаційному дослідженні С. Горбунової [36]. Спираючись на її розбудови, в яких висвітлено термінологічний, онтологічний, гносеологічний та аксіологічний аспекти цього явища, ми можемо зробити висновок про те, що у валеології здоров'я з неминучістю набуває онтологічного статусу, оскільки у ній воно мислиться «не тільки як фундаментальний початок людського буття, але і як неодмінна умова найбільш повного розгортання його духовно-творчого потенціалу». Саме стан здоров'я визначає міру здатності і можливості індивіда до пошуку смислу життя або розчарування в ньому, що у свою чергу призводить або до повноцінного змісту, розвитку особи, розкриття її духовно-творчих сил, або, навпаки, до фрустрації, екзистенціального вакууму і пов'язаних з цим неврозів, психічних захворювань тощо.

Здоров'я (яке буває, як відомо, не тільки фізичне, але й психічне) можна таким чином тлумачити як інтегральний показник гармонії особистості, який серед іншого зближує валеологію з філософською антропологією й іншими науками про людину. Як вказує С. Горбунова, аналізуючи поняття здоров'я з позицій концепції самостворення особистості, можна говорити про нього і вживати його як світоглядно-філософську, ціннісно навантажену категорію, в якій людина постає істотою з високим рівнем самосвідомості і

відповідальності. І на цьому тлі здається парадоксальним, що найчастіше у філософсько-антропологічних і культурологічних роботах особистість переважно розглядається безвідносно того, здорова вона чи ні, тобто імпліцитно знімається сама проблема здоров'я. Адже здоров'я, говорить авторка, є умовою і способом буття людини у світі, воно також водночас виступає як умова і спосіб реалізації цього буття, можливостей його розгортання [38, с. 3-7].

Актуальним аспектом вивчення здоров'я людини з точки зору психології, педагогіки та філософії є культура здоров'я, яку, наприклад, В. Горащук визначає як важливий складовий компонент її загальної культури, обумовлений матеріальним і духовним середовищем життєдіяльності суспільства, що виражається в системі цінностей, знань, потреб, умінь і навичок щодо формування, збереження й зміцнення її здоров'я [33].

Через культуру здоров'я яскраво видно взаємозв'язок двох основних елементів вітального рівня життєвого потенціалу особистості – духовної енергії і власне здоров'я. Так, І. Шишова підкреслює, що формування культури здоров'я людини тісно пов'язане із духовністю особистості – категорією людського буття, що виражає здатність до творення культури та самотворення, включає гармонію особистого, суспільного і природного, високі моральні принципи, мотивацію діяльності, особистісну відповідальність. Духовність також визначається авторкою як внутрішня енергетична сила особистості, її психічне здоров'я, стиль життя, генералізація загальнолюдських, національних цінностей, творчість за законами краси [168, с. 242-244].

Вчені О. Садовніков та К. Шуляк при розгляді феномена здоров'я виявляють сукупність його чотирьох компонентів: духовне здоров'я, психологічне здоров'я, соціальне здоров'я і фізичне здоров'я, і підкреслюють при цьому, що духовний компонент визначається особовим рівнем, який будується на основі цілей і цінностей життя, етичною орієнтацією, менталітетом по відношенню до себе, природі і суспільству, особі. Фізичний

компонент характеризується рівнем фізичного розвитку, ступенем саморегуляції органів і систем, наявністю резервних можливостей організму. Психологічний компонент визначається рівнем розвитку психологічних процесів, ступенем регуляції діяльності і емоційно-вольової сфери. Соціальний компонент характеризується ступенем соціальної адаптації особи в суспільстві, сформованістю значущих для повноцінної і довготривалої активності в соціумі якостей особи. Ми вважаємо цю класифікацію правомірною і конструктивною, але, на нашу думку, у відповідності до діалектичного протиставлення матерії та свідомості доцільніше відокремлювати здоров'я (фізичне, психічне тощо) від духовної енергії – як показника, що задає силу життєвого потенціалу і рухає особистість та розвиток її здібностей у тому чи іншому напрямі.

Виходячи з наведеної структури, названі автори конкретизують поняття «здоровий спосіб життя» як частину загальної культури людини, що характеризується високим рівнем спеціальних знань і мотиваційно-ціннісних орієнтацій, отриманих у результаті виховання. Вслід за ними, це поняття визначається як «сукупність значущих для формування світогляду в області здорового способу життя елементів особистої фізичної культури, гігієнічної культури, культури міжособових відносин, культури психофізичної регуляції [121, с. 58-61]».

Елементи вітального рівня життєвого потенціалу – це фундамент життя особистості, а тому і основа розвитку та реалізації її життєвого потенціалу. Однак об'єктивація останнього неможлива поза посередництвом елементів психічної сфери.

Проаналізуємо детальніше основні елементи ірраціонально-психологічного рівня життєвого потенціалу особистості, до яких ми віднесли інтелект, почуття й волю.

Намагаючись урахувати психологічні і філософські дефініції інтелекту, останній ми визначаємо як загальну комплексну здібність демонструвати

високі показники розумової активності, від якої залежить ефективність доцільно орієнтованої діяльності людини в будь-якій сфері.

Як вказує російський психолог К. Степанова [138], інтелект, що є складною багатоознаковою системою, входить в структуру особистості як «інформаційна» його характеристика. Особистісні показники розвитку певним чином впливають на інтелект, що найбільше помітно на особливостях індивідуальності. При цьому мають значення показники активації, які виражають «енергетичні» особливості нервових і психічних процесів. Обґрунтовано психологами, що взаємозв'язок між реакцією активації нервової системи і продуктивністю інтелекту свідчить про єдність «енергетичних» і «інформаційних» характеристик людини (Б. Ананьев, Л. Веккер, І. Палей). Для нашого дослідження ми на підставі цього можемо зробити висновок про тісний взаємозв'язок інтелекту і духовної енергії особистості. Остання постає специфічним складником у структурі життєвого потенціалу індивіда: з одного боку, вона є частиною її фундаменту, разом зі здоров'ям забезпечуючи розгортання вітального рівня; з іншого ж – духовна енергія має бути присутня і на всіх інших рівнях як дієвий фактор прояву життєвого потенціалу. Здається очевидним, що навіть за наявності значних фахових і загальних компетенцій в індивіда повноцінну реалізацію вони можуть отримати лише при «запиленні» їх духовною енергією.

У літературі інтелект, з одного боку, протиставляється чуттєвому рівню пізнання, якщо останній розкривається як ірраціональне, афективне, винятково сенсуалістичне, з іншого ж – підкреслюється вплив емоцій і волі на функціонування і змістовне збагачення інтелекту [153, с. 234-235]. В історії філософії були й спроби визначити інтелект як провідну психічну здатність (так званий інтелектуалізм). Думається, в цьому питанні не можна бути радикальним і категоричним: у нашому розумінні, відображеному у сформованій дефініції, інтелект очевидно поєднує як раціональні, так і ірраціональні засади. Це найбільш комплексне нематеріальне утворення, яке

вже не належить винятково біологічному рівню буття, але ще є лише підставою розгортання людської соціальності і поведінки.

Існуючі підходи до тлумачення змісту інтелекту можна поділити на кілька основних груп;

1) розуміння інтелекту через виділення його загальних і спеціальних сторін, внаслідок чого виокремлюється теоретичний і практичний інтелект (Е. Мангейм) або вербальний, конкретно-образний і практично-дієвий інтелект (наприклад, А. Болтунов). При цьому розуміння співвідношення цих сторін неоднозначне: одні науковці вважають загальний, генеральний фактор першопричиною і джерелом розвитку спеціальних факторів інтелекту, інші – навпаки, результатом впливу загальної сторони інтелекту на спеціальні бачать обдарованість;

2) виділення багатофакторної структури інтелекту, згідно якої всі його фактори і сторони незалежні один від одного (Л. Терстоун, Д. Гілфорд). Так, Д. Галформ виділяв вербальний і невербальний інтелект, причому останній подається як особливо нерозчленований.

У нашому баченні життєвого потенціалу особистості загальні і спеціальні компетенції виділені в окремому рівні, вони, на нашу думку, виражаються і розвиваються в практичній діяльності, матеріалізуються – на відміну від інтелекту, який залишається більш віддаленим від прикладної площини підґрунтям людської поведінки. Тому ми не виокремлюємо всередині інтелекту чітких елементів, однак для нас ціннішим є зауваження, що результатом, або практичним проявом інтелекту стають мислення, пам'ять, увага, уява тощо, а також (розвиваючись уже на основі загальних здібностей) спеціальні компетенції. Як зазначав психолог Б. Ананьєв, названі загальні здібності – пам'ять, мислення і т.д. є психофізіологічними функціями, результатом і способом організації внутрішнього наповнення інтелекту в його міжфункціональних зв'язках [4].

Однак у виконанні всіх окреслених функцій інтелекту «допомагають» почуття і воля, зміст яких треба розкрити окремо.

Як було доведено в першу чергу психологами [144, с. 64-73], почуття та емоції мають не тільки високу самоцінність у житті людини, але й відіграють важливу роль у розгортанні її інтелектуально-розумових процесів, тому формування почуттєво-емоційної сфери людини є неодмінним і дуже важливим аспектом формування її життєвого потенціалу. При цьому ми розрізняємо емоції і власне почуття: перші з них існують недовгий час і можуть стимулювати особистість тільки до вирішення завдань тимчасового характеру. На відміну від них, почуття спрямовані на ті предмети чи явища, які мають для індивідуума постійну мотиваційну значущість і відповідають за загальну спрямованість діяльності, вони являють собою таким чином «вищу форму емоційного ставлення людини до предметів і явищ дійсності [64, с. 441]». З позиції філософії доцільно підкреслити, що почуття, з одного боку, мають причинно-обумовлену природу й викликані об'єктивними явищами, з іншого ж – вони мають суб'єктивний характер, оскільки реакції у різних людей на одне і теж явище значним чином відрізняються між собою [18, с. 602]. Це форма суб'єктивного, безпосереднього переживання людиною взаємовідношень з об'єктивними явищами суспільної дійсності і природи, які можуть бути для неї позитивними чи негативними [153, с. 512].

З приводу значення емоцій і почуттів у розгортанні різних рівнів життєвого потенціалу особистості можна звернутись до тез, які вказують на взаємозв'язок інтелекту з почуттєвою сферою. Так, Б. Бім-Бад пише, що розвиток розуму людини взагалі не може відбуватися без підключення емоційних компонентів психіки [106, с. 96]. Тому формування в особистості емоційної чутливості, благородних почуттів має не тільки самостійне виховне значення, але й виступає важливою умовою формування правильної думки.

С. Рубінштейн ще глибше розкривав цю ідею, вказуючи, що «йдеться не про те тільки, що емоція знаходиться у єдності й взаємозв'язку з інтелектом чи мислення з емоцією, а про те, що саме мислення як реальний психічний процес вже само є єдністю інтелектуального й емоційного, а емоція – єдністю емоційного й інтелектуального [117, с. 97-98]». Ідею про те, що емоції не

просто впливають на процес мислення, але й є його важливим компонентом, поділяють також такі науковці, як П. Сімонов, В. Вілюнас, Л. Путяєва та інші вчені. А з-під пера давньоримського поета і філософа Лукреція (95-98 рр. до н.е.) народився вираз «Якщо почуття будуть не істинні, то й весь наш розум виявиться хибним [7, с. 4]».

І емоції, і почуття представляють собою особливі суб'єктивні психічні стани, в яких відображаються особистісні переживання тих чи інших явищ і процесів, результати власної діяльності тощо. Спираючись на ідеї О. Леонт'єва [71], провідну функцію емоцій і почуттів можна звести до ролі внутрішніх сигналів, які самі безпосередньо не несуть інформацію про зовнішні об'єкти чи явища, однак виражають «відношення між мотивами та реалізацією майбутньої діяльності, що відповідає цим мотивам». Р. Немов звертає увагу на те, що «емоції і почуття виражають сенс ситуації для людини з точки зору актуальної у даний момент потреби, значення для її задоволення дії чи діяльності [95, с. 206]». Як розгорнуто демонструє Е. Проценко, емоції, переживання, почуття і т.п. є духовними цінностями, а також основою для подальшого розвитку людини [112].

На думку психологів [18, с. 624], в емоційних явищах можна виділити такі провідні компоненти:

- емоційно-оцінний компонент (емоційні переживання);
- експресивний компонент (виразні рухи: міміка, жести, пантоміміка, голосові реакції та ін.);
- когнітивний, у тому числі рефлексивний, компонент (аналіз і розуміння ситуації, яку людина сприймає, пригадує чи уявляє, а також рефлексія різних емоцій);
- фізіологічний компонент (центральний і периферійний);
- поведінковий компонент.

Отже, почуття і інтелект – дві тісно пов'язані, частково протилежні сторони одного рівня життєвого потенціалу особистості. На нашу думку, можна стверджувати, що взаємозв'язок між ними реалізується завдяки волі.

Феномен волі, її природа і механізми дії здавна привертала увагу науковців фізіологічної, психологічної, філософської та ін. галузей знання. Беручи до уваги широкий спектр думок і тлумачень цього питання [140, с. 53-75], з точки зору філософії доцільно зосередитися на відмінності між двома напрямками. Згідно індетермінізму, діяльність особистості обумовлюється не стільки потребами, інтересами й мотивами, скільки мимовільним хотінням, бажанням, яке виникає спонтанно і неусвідомлено. Навпаки, згідно матеріалізму і детермінізму, людина не є винятком із загального закону причинності, вона є продуктом середовища, як у матеріальному, так і в моральному відношенні. Тому не може бути й мови про незалежність волі людини від зовнішніх умов.

На нашу думку, оскільки невід'ємною рисою сучасної науки є методологічний плюралізм, а також у контексті діалектичного визнання взаємного зв'язку і постійного розвитку всіх явищ і процесів у світі, найбільш правомірно пристати на позицію компромісну, серединну. Діяльність особистості може провадитись і без участі волі, стихійно – але найбільшої ефективності і продуктивності вона досягає тільки тоді, коли до самоорганізаційного ланцюга спонукальних трансформацій «потреби – інтереси – мотиви» інтегрується воля як активний чинник. Воля – це внутрішній чинник, який максимально швидко активізує інертні здібності особистості і структурі її життєвого потенціалу.

У цілому, ірраціонально-психологічний рівень, представлений в структурі життєвого потенціалу особистості інтелектом (інтелект ми тут також відносимо до рівня ірраціонального – тому що без і до виходу в практично-компетентісну площину розумові здібності людини – навіть якщо вони максимально підпорядковані законам логіки, розуму і теоретичного обґрунтування – залишаються ірраціональними, оскільки їх «розумність» не перевірена практикою), почуттями й емоціями та волею, забезпечує сприйняття навколишнього світу, необхідне для подальшої активної інтеграції в нього і діяльності в ньому. Це подальше здійснюється завдяки елементам

соціально-компетентісного рівня життєвого потенціалу особистості. Цей рівень ми представляємо як такий, що складається з підрівня загальних компетенцій і підрівня компетенцій спеціальних (професійних, фахових).

Отже, загальними компетенціями в структурі життєвого потенціалу особистості є мислення, пам'ять, уява, увага, що в сукупності утворюють комплексну його складову – загальну працездатність. Остання може бути визначена як сукупна здатність індивіда до праці безвідносно її специфіки і галузі застосування. При цьому працездатність визначається як достатніми і релевантними теоретичними знаннями, так і відповідними їм та конкретній ситуації практичними вміннями і навичками – адже праця фахівця високої кваліфікації вимагає від його виконавця не тільки знань і прагнення до їх набуття, але і прояву індивідуальності, здатності до творчої діяльності.

Пам'ять як психофізіологічна функція утримання в свідомості і переробки минулого досвіду є складним процесом збереження у свідомості і подальшого відтворення та пізнання того, що людина сприймала, переживала або робила. Змістом пам'яті є будь-які об'єкти сприйняття особистістю: люди, що оточують людину, життєві події, відчуття, що викликаються ними, професійна і суспільна діяльність та ін. Кожен із процесів пам'яті (запам'ятовування, збереження, відтворення, пізнання, забуває) виконує певні функції, за якими можна виявити динаміку переходу від образу сприйняття до образу уявлення.

Пам'ять винятково важлива для забезпечення життєдіяльності людини: вона не лише є вмістилищем зберігання теоретичних настанов ефективної діяльності, в ній же зберігаються результати особистісних спроб і помилок, позитивного і негативного досвіду життєдіяльності самого індивіда. Втрата або навіть зниження пам'яті негативно впливають на оволодіння компетенціями, на продуктивність професійної діяльності і т.п.

Розрізняють пам'ять короткотривалу і довготривалу. Іноді в одному ряду з короткотривалою і довготривалою називають зовнішню пам'ять [162, с. 29]:

– довготривала пам'ять носить асоціативний характер. Вона має дуже велику ємкість, що забезпечується можливістю кодування інформації. До цієї інформації немає безпосереднього доступу, час її прочитування значною мірою залежить від типу інформації і здібностей конкретної особи. Наприклад, шахісти і письменники мають великий об'єм довготривалої пам'яті – багато хто з них здатний прочитувати інформацію з цієї пам'яті з високою швидкістю;

– короткотривала пам'ять має обмежений об'єм і інформація, що зберігається в цій пам'яті, безпосередньо доступна. Це головна система, де відбувається процес переробки інформації відповідно до мети. Інформація поступає в короткотривалу пам'ять з довготривалої пам'яті або із зовнішнього середовища. Результати обробки інформації збагачують довготривалу пам'ять і, можливо, зовнішню пам'ять;

– зовнішня пам'ять практично не обмежена за своїм обсягом, вона знаходиться в зовнішньому оточенні особистості. Їй потрібний час для доступу до цієї інформації. Прикладом зовнішньої пам'яті є довідники, висновки експертів і т.п.

В іншому ракурсі є сенс розрізняти пам'ять загальну і спеціальну: якщо загальною пам'яттю називається здатність людини зберігати в свідомості уявлення про предмети, життєві обставини, різноманіття всілякої інформації, то спеціальна пам'ять пов'язана з професійною діяльністю людини, і її змістом є об'єкти конкретної фахової діяльності.

Також розрізняють механічну і смислову форми пам'яті. Якщо механічна пам'ять зміцнюється в результаті багаторазового повторення, то смислова припускає встановлення смислових зв'язків між фактами і явищами, які підлягають запам'ятовуванню. У смисловій пам'яті активну участь бере мислення.

На відміну від сприйняття, мислення виконує функцію перетворення отриманої людиною інформації, яке здійснюється на вербально-логічному рівні за допомогою мови, символів, знаків. Концептуальне перетворення

здійснюється на основі уявлень, що збереглися в пам'яті, образів і понять. На роль знань в мисленні свого часу указували П. Блонський, С. Рубінштейн, Ю. Самарін і ін. психологи, філософи тощо.

Залежно від об'єктів, які складають зміст мислення (реальні речі, предмети, образи, знаки, поняття, дії), науковці розрізняють наочно-образне, вербально-логічне і практичне мислення. Оперування образами, поняттями, діями відбувається за допомогою мисленнєвих (розумових) операцій. Так, Л. Веккер стверджує: «Залежно від того, що є прямим об'єктом перетворюючої дії операції – речі, образи або поняття, – мислення здійснюється як наочно-практичне, образне або понятійне, логічне [22, с. 66]».

У практичному мисленні дії виступають засобом вираження думки, що можна вважати безпосередньою передумовою формування й розвитку практичних компетенцій – не тільки загальних, але й спеціальних. Як видно, тісний взаємозв'язок різних рівнів життєвого потенціалу проявляється і у різновидах пам'яті і формах мислення.

Відзначаючи складність мислення як однієї з центральних психічних функцій у структурі особистості, відомий психолог С. Рубінштейн підкреслював значення видів мислення, що представляють різні рівні пізнання людиною навколишнього світу. Він наголошував: «Неправильно було б зводити мислення тільки до теоретичного мислення в поняттях. Ми здійснюємо розумові операції не тільки тоді, коли, не вдаючись до теоретичних побудов у поняттях, ми, залишаючись у рамках наочної ситуації, вирішуємо будь-яку практичну задачу, якщо тільки ми її вирішуємо осмислено – з урахуванням об'єктивних умов, в яких здійснюється наша дія [117, с. 97-98]». Практичне мислення, за С. Рубінштейном, на відміну від наочного, здійснюється не тільки в умовах «споглядального контакту» з дійсністю, а пов'язано з безпосередніми діями, що виражають думку [120, с. 303].

Наступною важливою складовою загальних компетенцій виступає увага – адже навіть за наявності достатнього ступеня вираженості інтелекту чи

здібностей логічного мислення особистість не може бути високопродуктивною, якщо буде не уважною до своїх функціональних обов'язків, професійних настанов і т.п.

Важливо підкреслити, що увага не існує самотійно, а завжди супроводжує перебіг того або іншого процесу в структурі особистості. Людина в тій чи іншій мірі уважна до того, що вона відчуває і сприймає, запам'ятовує і відтворює, про що вона мислить, що робить і т.д.

Вслід за психологами [137, с. 38-60], можна виділити стихійну (мимовільну) і зумисну (свідому, довільну) форми уваги. Увага, стихійно викликана особливостями об'єкта (силою його дії, новизною і інтересом), буде мимовільною. Коли людина вдається до вольових, цілеспрямованих зусиль при сприйнятті, запам'ятовуванні, виникає довільна увага. Його відмінність полягає в тому, що людина примушує себе бути уважним по відношенню до об'єкта або тієї справи, яку він виконує. Довільна увага має особливо велике значення для дорослої людини, яка протягом життя вимушена отримувати інформацію, що не представляє інтересу, але необхідну для виконання трудової діяльності, суспільної роботи. Часто доводиться сприймати і запам'ятовувати те, що потрібне для справи. Розвиток уваги в житті людини йде від мимовільного до довільного. Однак це не означає, що довідна увага є важливішою для життєдіяльності особистості, ніж увага мимовільна; часто саме стихійні, несвідомі процеси стають ініціаторами досягнення найбільшого життєвого успіху.

Однак не всі загальні здібності людини спрямовані на сприйняття та відображення навколишнього світу, соціальних процесів тощо: інша складова цього рівня – уява – є створення нових образів і ідей на основі минулих сприйнять і придбаних знань. Адже особистість здатна не тільки відображати предмети і явища навколишнього світу і зберігати у свідомості їх образи у вигляді уявлень, проникати в причинно-наслідкові зв'язки і відносини, але і передбачати події, створювати нові образи і ідеї.

У відповідності до еволюційної теорії розвитку живого світу, здатність уявляти і передбачати події розвинулася у людей в процесі праці – на відміну, наприклад, від мислення. Перш ніж приступити до якої-небудь трудової дії, людина повинна створити у своїй свідомості план його виконання, представити його кінцевий результат. Робота уяви тісно пов'язана з такими розумовими процесами, як моделювання, проектування, конструювання і т.п. При цьому уява найтіснішим чином пов'язана з іншими загальними компетенціями: в уяві відбувається переробка збережених в пам'яті результатів сприйняття і мислення (процес сприйняття припинився, а його образ зберігся). Процес мислення мав місце колись у минулому, а результати його у формі понять, думок, висновків збереглися. Все це складає той матеріал, яким оперує чоловік в уяві. Саме цей матеріал дозволяє людині створювати уявні образи майбутнього – для яких характерний той чи інший ступінь новизни.

При цьому можна виділити принципово відмінні форми уяви: відтворювальну і творчу. Відтворення – це уявлення якогось образу предмета чи явища на основі вже баченого, можливо, такого самого, можливо, певним чином модифікованого. Творчість – інший результат і спосіб функціонування уяви, адже в процесі творчості можуть виникати принципово нові речі і процеси.

Незважаючи на те, що ми в поданій ієрархії життєвого потенціалу особистості розділяємо компетентісний рівень і рівень ірраціонально-психічний, необхідно вказати на тісний зв'язок уяви – особливо творчої її форми – із емоціями, почуттями, волею і т.п. Так, наукові відкриття, літературні і музичні твори, картини великих художників дивують і захоплюють не одне покоління людей, що досягається силою думки і відчуттів, втілених в продукті діяльності. Зв'язок уяви з почуттями забезпечує створення найбільш яскравих і живих образів. Це відбувається в результаті процесу вживання, втілення письменника, актора, художника в створювані ними твори і образи. Золоті слова: «Байдужа людина ніколи не створить

нічого значного [137, с. 38-60]». Байдужість і наукове відкриття несумісні. Без відчуттів не може бути людського шукання істини. З іншого боку, важливим показником виникнення і прояву творчої уяви є воляова активність особистості. Якщо людина в процесі діяльності не докладає зусиль до того, щоб утілити в дійсність намічений нею план чи програму, уява цього індивіда залишатиметься на рівні безплідної мрії.

Таким чином, проаналізовані увага, уява, пам'ять і мислення, утворюючи в сукупності комплексну працездатність особистості в структурі її життєвого потенціалу представляють собою загальні здібності. Ці загальні здібності як індивідуально-психологічні та фізіологічні особливості особи є умовами продуктивного виконання нею тієї чи іншої діяльності (навчальної, трудової: виконавської або творчої). Людина з вищим ступенем загальної працездатності швидше оволодіває знаннями, уміннями, конкретною професією. Вона успішніше виконує трудові операції і прийоми, добивається досягнення в них високих результатів. При цьому мають значення усвідомлення важливості знань і умінні, застосування їх на практиці тощо.

Можна погодитись із думкою про неоднозначність взаємозв'язку загальних і спеціальних компетенцій особистості. Розумовий розвиток, мислення, пам'ять, ініціатива і активність тощо, що відносяться до загальних здібностей, складають основу розвитку спеціальних здібностей, «прив'язаних» до конкретного виду діяльності, перш за все професійного. Так спеціальні здібності в конструюванні технічних виробів можуть виявлятися на високому рівні лише в тому випадку, якщо людина має в своєму розпорядженні знання в області техніки, схильністю до даного виду діяльності. Вона виявляє цікавість до конструювання, у неї є бажання докладати зусилля в досягненні високих результатів у вибраній професійній діяльності. Досягши відомого рівня в цій діяльності, індивід починає прагнути до нових знань, розширення розумового кругозору. Тоді спеціальні здібності стають джерелом розвитку загальних здібностей [139, с. 37-49].

У цілому, ступінь вираженості і сформованості в особистості загальних компетенцій є яскравим показником і важливою передумовою не тільки загальножиттєвої, але й професійно-фахової продуктивності індивіда, у зв'язку з чим використання тестів на оцінку загальних здібностей є досить популярним серед роботодавців [149, с. 145-182].

Однак останні досить рідко залишаються єдиним інструментом відбору персоналу, тому що необхідним є й виявлення фахових компетенцій. Отже, якщо загальні компетенції – це, передусім, працездатність людини, пам'ять, здатність до навчання, креативність і т.п., то спеціальні компетенції – це фахові знання, вміння й навички, необхідні для виконання особистістю її професійних функцій. Сам термін «компетенція» (від лат. *competens* (*competentis*) – належний, здатний) означає сукупність теоретичних знань, практичних умінь і навичок, або коло питань, в яких дана особа володіє знаннями, досвідом [129, с. 315]. Отже, поняття «спеціальні здібності», «професійні компетенції», «фахові знання, вміння та навички» і т.п. є в нашому розумінні синонімічними.

І. Жорова в спеціальному дисертаційному дослідженні на основі аналізу різних підходів до поняття «професійні здібності» формулює узагальнююче визначення професійних здібностей в контексті професійної підготовки: професійні здібності – це комплекс якостей особистості, який формується протягом усього життя людини у процесі її професійної діяльності й забезпечує високий рівень виконання трудових операцій [45, с. 7]. Ми повністю згодні з таким тлумаченням, незважаючи на те, що воно сформульовано в рамках педагогічної галузі – однак це не завадило йому бути досить широким. Крім того, на основі вказаного дослідження можна підкреслити, що:

- 1) професійні компетенції співвідносяться і формуються у певній фаховій діяльності;
- 2) професійні компетенції характеризуються як вміння, знання і навички конкретної діяльності, які в цій самій діяльності й розвиваються;

3) однак набуті в одній галузі професійні компетенції можуть бути застосовані і в інших галузях при виникненні професійної необхідності – причому як у близьких до первинної галузі, так і у віддалених (в останньому випадку вони стають джерелом інноватики, але можуть бути експліковані тільки за належного обґрунтування правомірності);

4) тому завжди корисно виходити з багатофункціональності будь-якої професії, це найбільш далекоглядна позиція.

Взаємозв'язок між загальними і спеціальними компетенціями настільки тісний, що деякі професії навіть не передбачають виникнення якихось принципово нових фахових здібностей, а лише необхідної деталізації, конкретизації загальних здібностей по відношенню до предмета професійної діяльності, технологічного процесу тощо. Так, І. Жорова, виділяючи основні групи професійних здібностей (атенційні, перцептивні, мисленнєві, мнемічні, психомоторні, комунікативні) на прикладі працівників сфери обслуговування демонструє, як саме здібності кожної з цих груп конкретизуються в названій галузі. Однак їх сутність від цього радикально не міняється: ядром атенційних здібностей залишається увага, перцептивних – специфіка роботи тих чи інших органів чуттів, мисленнєвих – фахові вимоги до перебігу процесів логічного чи творчого мислення, мнемічних – особливості пам'яті, комунікативних – вимоги до навичок спілкування [45, с. 9].

По відношенню до професійно-фахової складової життєвого потенціалу особистості важливо підкреслити, що формування і розвиток спеціальних компетенцій залежить не лише від можливостей особистості, а і від вимог обраної нею професії. Адже ці два фактори співпадають далеко не повністю, вони накладаються деяким полем – і останнє утворює спектр затребуваних професійних можливостей особистості.

Процес набуття професійних знань, умінь і навичок у літературі отримав назву професійної соціалізації, однак треба підкреслити, що він зовсім не обов'язково обмежується їх отриманням в професійно орієнтованому навчальному закладі або вже на робочому місці: набуття фахових навичок і

знань тощо відбувається і стихійним чином, в повсякденному житті, навіть якщо особистість не акцентує на цьому увагу. У зв'язку з цим на цьому рівні життєвого потенціалу особистості особливого значення набувають такі формуючі фактори, як освіта і виховання. Саме освіта – як спеціально організований процес засвоєння загального і професійного соціального досвіду і формування на цій основі індивідуального досвіду учнів і студентів із вирішення проблем, збагачення індивідуального досвіду і розкриття їх творчих можливостей – є комплексним зовнішнім фактором розвитку життєвого потенціалу особистості. Виховання частково є складником освіти, але родинне виховання і самовиховання може до неї і не включатись, тому ми виокремлюємо його. Виховання – це передача не стільки соціального досвіду з виконання конкретних дій, скільки моральних засад для цих дій, загально визнаних цінностей, яким людська поведінка має підпорядковуватись.

Вплив освіти й виховання як фактора розвитку життєвого потенціалу особистості не є однаковим для всіх його рівнів: на елементи соціально-компетентісного рівня вони впливають безпосередньо, а на складові ірраціонально-психологічного та вітального рівнів – опосередковано. Більше того: є різниця впливу цього фактора і всередині самого компетентісного рівня, адже розвиток спеціальних (фахових) компетенцій від нього більше залежить, ніж розвиток компетенцій загальних. Тож, у цьому впливі (точніше, в більшій впливовості освіти і виховання) на соціально-компетентісний рівень виражена його певна функціональна специфіка.

Таким чином, ми розкрили наше бачення структури життєвого потенціалу особистості в єдності його вітального, ірраціонально-психологічного і соціально-компетентісного рівнів. Але наша робота була б не повною без мисленнєвого формування підґрунтя, на якому найкращим чином може розвиватись життєвий потенціал особистості. У сучасних умовах у відповідності до визначального принципу гуманізації всіх аспектів

суспільного буття всі особистісні потенційні здібності повинні вирости на надійних культурних і моральних основах.

Мораль традиційно розуміється як форма суспільної свідомості, яка відбиває дійсність у вигляді соціально прийнятних цінностей, норм, принципів, правил поведінки і т.п. Тому мораль певним чином постає специфічною складовою культури людства (якщо «культуру» тлумачити в широкому розумінні – як другу природу). Отже, можливо, коректніше говорити про морально-культурні основи розвитку життєвого потенціалу особистості.

Моральна культура – система етичних знань і переконань (моральної позиції), моральних почуттів, навичок спілкування та уміння регулювати поведінку за допомогою моральних норм. Моральна культура визначається не тим, скільки людина знає про проблеми етики та правила етикету, а тим як практично реалізуються ці знання, якою мірою моральна її поведінка, наскільки культурне її спілкування.

Конструктивним є визначення М. Нинюк моральної культури як історично конкретної й соціально обумовленої творчої діяльності суспільства і соціальних груп, яка включає «виробництво, освоєння й практичне втілення цінностей моральної свідомості в різні сфери буття і яка має свої особливості (моральна свідомість, моральні відносини, моральна поведінка, моральна практика)». При цьому дослідниця робить висновок, що рівень моральності як базової характеристики моральної культури створює один із важливих потенціалів (моральний потенціал) розвитку культури й суспільства в цілому, який або сприяє, або стримує поступ суспільства, мотивує практичну діяльність людей. Таким чином, моральна культура постає неочевидною складовою детермінації ефективності діяльності, від якої істотно залежать можливості зростання, розвитку особистості чи організації та надійність їх соціального функціонування [98, с. 9].

Відповідно в якості основних морально-культурних основ і регулятивів життєвого потенціалу особистості можна визначити цінності Істини, Добра і Краси, які орієнтують людину на:

- доброзичливість і повагу до всіх людей зі свого оточення і своїх колег у професійному середовищі;
- чуйність, совісність, відповідальність як у родинному, так і у фаховому житті;
- уважність, уміння вислухати іншого у діалозі;
- вірність слову, уміння бачити свої помилки і недоліки, визнавати та виправляти їх);
- збереження власної краси – як зовнішнього вигляду, так і внутрішнього наповнення і практичної діяльності.

У цілому, будучи покладеною в основу розвитку і реалізації життєвого потенціалу особистості, моральна культура створює найбільш надійні передумови для максимально органічної взаємної інтеграції індивідів у спільноті і суспільстві. Тут нам логічно знову звернутись до системного підходу для формування уявлення про органічні системи.

З одного боку, всі системи (в тому числі й соціальні) можна поділити на два класи. Один із них – це закриті системи, в яких домінує організуюче начало, а стихійна самоорганізація елементів виступає негативним фактором. Вони практично не обмінюються із зовнішнім середовищем речовиною, енергією та інформацією, а існують за рахунок внутрішнього метаболізму, через що й не здатні до тривалого існування без штучного управління ними «згори». Їх можна назвати лінійними, тому що розвиток таких систем передбачуваний, він відповідає запланованому, а ймовірність настання кожної події можна прорахувати.

Системи другого класу складають повну протилежність першим. Вони відкриті обміну з навколишнім середовищем, причому можуть існувати винятково за умови такого обміну (і через необхідне розсіювання енергії в ході цього процесу їх називають дисипативними). Розвиток їх нелінійний, а

тому має чисельність варіантів і практично не передбачуваний. Такими системами також можна управляти, але це набагато складніше, оскільки в цьому випадку управління повинно базуватися на вивченні власних тенденцій їх розвитку: організуючий вплив має попадати в резонанс із самоорганізуючими «прагненнями» – інакше управління не буде результативним [97, с. 83-84].

Крім класифікації систем на закриті та відкриті, особливо корисним в нашому дослідженні може стати їх поділ на органічні та неорганічні, запропонований І. Блаубергом і Е. Юдіним: органічні системи, на відміну від неорганічних, здатні до саморозвитку, вони в цьому процесі проходять послідовні етапи ускладнення та диференціації, що обумовлює формування їх специфічних рис. Експлікуючи цей погляд до життєвого потенціалу особистості, який ми розглядаємо як ієрархічну систему елементів, можна стверджувати, що життєвий потенціал особистості повинен розвиватись як відкрита органічна система, якій притаманні такі риси:

1) наявність у системі не тільки структурних, а й генетичних зв'язків (ми показали існуючі зв'язки між всіма рівнями життєвого потенціалу особистості);

2) наявність як зв'язків координації (взаємодії елементів), так і зв'язків субординації, обумовлених походженням одних елементів із інших, виникненням нових зв'язків тощо;

3) наявність особливих управляючих механізмів, через які структура цілого впливає на характер функціонування й розвитку частин (таким в структурі потенціалу особистості може виступати свідомість як поєднання певних вітальних, психічних і діяльнісних начал);

4) у неорганічному цілому, внаслідок менш тісної залежності між системою та її складовими, основні властивості елементів визначаються їх внутрішньою структурою, а не структурою цілого, і зв'язки всередині цілого не викликають корінних перетворень його частин, з чим пов'язана здатність елементів неорганічної системи до самостійного існування; в органічному ж

цілому основні властивості частин визначаються закономірностями та структурою системи;

5) стійкість неорганічних систем обумовлена стабільністю елементів, а необхідною умовою стійкості органічних є, навпаки, постійне оновлення елементів (що підкреслює значущість освіти і виховання в постійному розвитку життєвого потенціалу);

б) всередині органічного цілого існують підсистеми (якими в нашому випадку виступають рівні життєвого потенціалу особистості) [14, с. 177-178].

Отже, структура життєвого потенціалу особистості змальована нами в трирівневій формі, загальна логіка його розвитку підпорядкована закономірностям розвитку відкритих органічних систем, лишилось визначити орієнтир його реалізації.

У сучасній науковій літературі формується традиція розглядати життєвий потенціал особистості крізь призму можливостей досягнення успіху, досягнення певної вершини реалізації потенціальних властивостей людини. Відповідні погляди розгортаються в рамках акмеології – такого напряму наукових досліджень, що займається вивченням закономірностей і шляхів досягнення індивідом чи соціальною системою максимальної досконалості в усіх видах індивідуальної та колективної діяльності [19; 20; 56]. Такий проект, зокрема, розробляється на кафедрі акмеології і психології професійної діяльності Російської академії державної служби, де написано цілу низку наукових робіт, присвячених вивченню феномена особистісного потенціалу (А. Деркач, В. Зазикін, І. Байер, І. Дроздов, О. Зубова, В. Маркін, О. Дьячкова, О. Ходаєва та ін.). Якщо відштовхуватись від нашої схеми, то в акмеологічному ракурсі вивчається професійна складова потенціалу особистості – вона і сама логічно займає верхню позицію в різних шарах потенційних здібностей людини, і найчастіше є підставою для досягнення індивідом його «акме» в ході самореалізації. При цьому акмеологічні розбудови проблематики професійної складової особистісного потенціалу спираються на два загальних закони акмеології:

- 1) закон самовираження особистості в професії;
- 2) закон особистісно-професійного розвитку і примноження особистісного потенціалу.

На нашу думку, вивчення потенціалу особистості за допомогою акмеологічного підходу є конструктивним і досить багатообіцяючим, що зокрема стосується і такого аспекту загальної теми, як структура життєвого потенціалу особистості – адже акмеологія може сприяти створенню не лише статичної структури, а й динамічної (розвитку життєвого потенціалу в часі, в життєвому циклі особистості). Адже без залучення розуміння життєвого циклу і акме особистості доводиться обмежуватись виокремленням можливих напрямів (векторів) реалізації її життєвого потенціалу. Важливо підкреслити, що ці вектори одночасно є й векторами розвитку потенціалу особистості. Основними з них є два: внутрішній і зовнішній. Зовнішній вектор більш соціально привабливий і корисний, він передбачає спрямованість життєвого потенціалу на реалізацію в зовнішньому середовищі – або в біологічному, або в соціальному; в тій чи іншій сфері суспільного життя. Внутрішній же вектор реалізації життєвого потенціалу пов'язаний зі спрямованістю особистості на внутрішню самореалізацію, на осмислення світу, думання, на творчість заради творчості і заради отримання її продукту «для себе» – тобто без гонитви за соціальним престижем, на релігійні роздуми і т.п.

Проблеми становлення особистості майбутнього фахівця, формування у нього позитивного ставлення до праці, інтересу до змісту роботи, психологічного, морального задоволення від власної діяльності все більше привертають увагу вчених в різних областях знання. Вивчаючи ті чи інші сторони життєдіяльності зростаючого покоління, кожен з напрямів дослідження – філософський, історичний, соціологічний, психологічний, педагогічний тощо – відкриває свою специфіку цього об'єкта дослідження. Водночас відтворення цілісної картини процесу становлення зростаючої особи, подолання «одновимірності» кожного з цих напрямів, взятого окремо, формування у цієї особи основ психологічної та професійної зрілості можливе

лише завдяки узагальненню якомога більшої кількості наявних висновків, яких дійшли дослідники з цієї проблеми.

Необхідне співставлення наукових даних щодо зазначеної проблеми, що можливе на міждисциплінарному рівні дослідження. Важко не погодитись з цією думкою, яку поділяють працівники Російської академії державної служби при Президентові Російської Федерації А. Деркач та Л. Орбан. Водночас дискусійним видається їх твердження, що досягається це саме у рамках акмеології, яка дозволяє інтегрувати раніше розрізнені факти і явища. По-перше, і до акмеологічного підходу вже здійснювались спроби міждисциплінарного, або ж в усякому разі синтезуючого підходу. По-друге, сам акмеологічний» підхід у згаданих авторів сильно тяжіє до підходу психологічного: В першу чергу акмеологія тісно пов'язана з психологією та педагогікою, адже має подібний об'єкт – вивчення закономірностей, психічних властивостей і якостей особистості, явищ і процесів в ході розвитку і формування зростаючого покоління, зв'язків і взаємозв'язків між ними, які лежать в основі цілісного становлення особистості, визначають його. Такий ухил не лише дещо розходиться з декларованою вище міждисциплінарністю, але також не є оптимальним для дослідження проблем потенціалу особистості..

РОЗДІЛ 3

ФОРМУВАННЯ ЖИТТЄВОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ

Політичні та соціальні процеси, що відбуваються в Україні і спрямовані на утвердження демократичних засад розвитку держави, зумовлюють необхідність відповідних змін у всіх сферах народного господарства, в тому числі і в галузі освіти, складовою якої є виховання. Головною метою освіти є формування і розвиток високоінтелектуальної, свідомої особистості з громадською позицією, готовою до конкурентного вибору свого місця в житті. Такі завдання славляться навіть на рівні національних програм та стратегій, що обумовлено зв'язком реалізації життєвого потенціалу особистості з ефективністю реалізації потенціалу суспільства, держави. Наприклад, Національною програмою патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства поставлено ряд завдань: утвердження високих моральних цінностей, політичної культури та трудової моралі, збереження повноцінного фізичного розвитку дітей і молоді, попередження злочинності, запобігання інформації, що містить у собі негативні елементи впливу на особистість [93].

Все зазначене зумовило те, що протягом останніх років сформувався науковий інтерес до таких понять, як спосіб життя, життєвий шлях, життєва компетентність, та інтегрального щодо перелічених понять – поняття «життєвий потенціал». Раніше науковці розглядали життєвий потенціал виключно з демографічної точки зору, наприклад у словнику радянських часів визначено, що життєвий потенціал – число передбачуваних років життя особи чи групи осіб у певному віці, вираховане за умов збереження даного рівня вікової смертності на основі існуючих показників, центральне поняття та головний узагальнюючий показник потенційної демографії, вимірюється у людино-роках [43, с. 156].

Сьогодні до поняття життєвий потенціал додається все більше не стільки демографічний, скільки соціокультурний зміст. Це й можливості обрати життєвий шлях, тобто професійний потенціал, і формування здорового способу життя, як головної передумови реалізації життєвого шляху, і соціокультурні намагання особи, і різноманітні компетентності тощо. Серед сучасних українських дослідників, що займаються різними аспектами життєвого потенціалу та життєвого шляху варто виділити Л. Сохань, І. Єрмакова, С. Ветрову, Л. Лепіхову, Т. Титаренко та ін. [40; 75; 133; 135; 142].

Одною з головних складових реалізації життєвого потенціалу науковці визнають спосіб життя. Поняття «способу життя» досить багатопланове, охоплює різні сфери життєдіяльності людей і тому застосовується в багатьох наукових дисциплінах і дослідженнях: в філософії, політології, культурології, соціології, педагогіці, психології та інших галузях пізнання. Аналіз цього поняття багатьма вченими виявляє зв'язок об'єктивних процесів в житті суспільства [115].

Поняття способу життя може застосовуватись на трьох різних рівнях, а саме: можна розглядати спосіб життя всього суспільства, різних соціальних груп і, нарешті, окремо взятої особистості; спосіб життя – це не просто сума різних видів життєдіяльності, а їх закономірна цілісна система, що охоплює всі сфери буття особистості або соціальної групи; вивчення способу життя потребує комплексного підходу, який повинен здійснюватись силами філософів, соціологів, педагогів, психологів і представників інших дисциплін; спосіб життя є інтегральною характеристикою життєдіяльності і тому повинен розглядатися у зв'язку зі всією сукупністю умов життя: соціальних, природничо-біологічних, побутових, психолого-педагогічних, екологічних, соціокультурних, економічних тощо.

Проблема формування особистості належить до фундаментальних у педагогічній, соціальній, політичній, культурній сферах життя. Дедалі більше суспільство стає людиноцентристським. Саме тому в полі загальної уваги повинні перебувати як базові, так і нові підходи до визначення пріоритетних

завдань сприяння гармонійному розвитку фізичного, інтелектуального, психічного, духовно-морального, соціального здоров'я, особливо підростаючого покоління. Незважаючи на те, що цінність здоров'я в усі часи є досить великою й не потребує наукових переконань, активна життєва позиція, спрямована на його збереження та зміцнення, у багатьох людей не відповідає розумінню важливості цієї проблеми. У зв'язку з цим гостро постає завдання формування здорового способу життя як умови збереження української нації, перспективи справжнього духовного оновлення наступних поколінь, запоруки якісних перетворень у масштабах держави [103, с. 11].

Здоров'я, є найважливішою складовою визначення життєвого потенціалу особистості, бо надає можливість фізичної, психічної та соціальної активності, визначає межі та ланки життєдіяльності. Благополуччя та стан здоров'я людини завжди залежали від факторів навколишнього середовища, однак останнім часом, ця залежність збільшилася та набула особливої гостроти. З одного боку це пов'язане із поширенням виробничої діяльності людини, яка зумовлює зростання негативного впливу на природу, її руйнування, і, як наслідок, появу нових факторів зворотного впливу природи на людину. З іншого боку, розвиток науки, техніки та суспільних відносин значно проштовхнуло наше суспільство у розуміння процесів взаємодії в системі людина – навколишнє середовище. Та розробки методів ефективного керування цими процесами [49, с. 889].

Але не зовсім вірно вважати, що факторами, які впливають на здоров'я є тільки навколишнє середовище. Сучасна людина – продукт не стільки біологічного розвитку, скільки соціального, тому фактори, що впливають на здоров'я треба розглядати з соціокультурної точки зору. Адже при найкращій екологічній ситуації, яка тільки можлива сьогодні, людина завжди залишає собі можливість руйнувати власне здоров'я відповідним станом життя. Тому для визначення життєвих потенціалів все частіше залучається поняття здорового способу життя саме як соціокультурного фактора. «Здоровий спосіб життя – культурний спосіб життя, цивілізований, гуманістичний, турбота про

здоров'я, як висока цінність [62, с. 227]». За таких умов не тільки власне здоров'я сприймається як найвища цінність, а й сам здоровий спосіб життя набуває статус соціальної та індивідуальної цінності.

В Україні з минулих десятиліть залишився великий власний досвід пропаганди здорового способу життя, котрий і зараз використовують численні установи і організації. Але цьому досвіду притаманні деякі властивості, які певною мірою обмежують його сьогоденну ефективність. Це відсутність цілісної теорії формування здорового способу життя, системності і взаємозв'язку зусиль різних структур і організацій, дещо застарілі методи, розраховані на іншу суспільно-економічну ситуацію тощо. Деякі характеристики наявної практики вітчизняних державних і громадських організацій у напрямі покращання здоров'я населення дають підставу вважати, що вельми своєчасним є широке оприлюднення сучасних світових розробок у цій сфері [173, с. 5].

Категорія способу життя може розглядатися як позитивна, так і негативна у відношенні до особистісного шляху. Одні різновидності способу життя зміцнюють здоров'я, розвивають людину фізично і розумово, захищають від негативних стресових впливів, примножуючи життєвий потенціал, інші негативно впливають на здоров'я, і, відповідно скорочують його, знижуючи тим самим життєвий потенціал особистості.

Сприяння здоров'ю та здоровому способу життя визначене законодавством України як один з основних напрямів державної політики охорони здоров'я, що передбачає необхідність багатосекторальної діяльності, залучення до неї держави, громади, некомерційних і комерційних неурядових організацій та індивідуумів. Як свідчить аналіз, пріоритети цієї діяльності в Україні в цілому збігаються з пріоритетами у цій сфері, визначеними Основами політики досягнення здоров'я для всіх у XXI столітті в Європейському регіоні. Для привернення уваги широких кіл громадськості до проблеми здорового способу життя, багатьма організаціями реалізуються програми, учасники яких мають змогу ознайомитись з теоретико-

методологічними засадами формування здорового способу життя, законодавчими та нормативними актами України щодо формування здорового способу життя у молодіжному середовищі, оцінкою стану здоров'я та чинників здорового способу життя української молоді за результатами соціологічних опитувань, позитивним зарубіжним та вітчизняним досвідом реалізації соціальних програм та проектів по формуванню здорового способу життя молоді.

В ієрархії чинників активної життєдіяльності, творчого потенціалу та самореалізації важливе місце належить здоров'ю. Крім того, професійні та соціальні успіхи в процесі реалізації життєвого потенціалу багато в чому обумовлені станом здоров'я та способом життя. Для визначення таких зв'язків у науковий обіг вводиться дефініція понять: професійне здоров'я, соціальне здоров'я тощо. Під професійним здоров'ям у психолого-педагогічній науці розуміють здатність організму зберігати і активізувати компенсаторні, захисні, регуляторні механізми, що забезпечують працездатність, ефективність і розвиток особистості у всіх умовах протікання професійної діяльності. Професійне здоров'я, наприклад, педагога позначається на здоров'ї його учнів і на результатах всієї навчально-виховної роботи [87, с. 17].

Крім того, професійний та соціальний успіх залежить від багатьох життєвих компетенцій, серед складових ключових компетенцій, що мають відношення до проблеми збереження і зміцнення здоров'я фахівця, науковці виділяють: компетентність здоров'язбереження, наприклад у роботах І. Зімней [51, с. 20]; здатність протистояти професійним деформаціям як складову особистісної компетентності; здатність до індивідуального самозбереження, невіддатливість професійному старінню як складову індивідуальної компетентності; здатність до збереження і зміцнення професійного здоров'я; професійну витривалість як складову соціальної компетенції тощо [87, с. 17].

Компетентність здоров'язбереження розглядається як основа буття людини, де основним є усвідомлення важливості здоров'я, здорового способу

життя для всієї життєдіяльності особистості. Компетентність здоров'язбереження педагога – це характеристики, особливості, які спрямовані на збереження фізичного, психічного, соціального, духовного здоров'я – свого та оточуючих, а також сприяння збереженню, зміцненню здоров'я учнів на уроках і в позаурочній діяльності [127, с. 11].

Проблема здоров'я та здорового способу життя існувала завжди. Вона ставала все гострішою з кожним новим етапом розвитку науки, культури, цивілізації. Залежно від того, як швидко набирала обертів людська історія, усе більше замислювалася людина над сенсом свого існування на землі, над причинами скороминучості життя та його щасливим перебігом. Людина завжди намагалася продовжити собі життя; забезпечити комфортні умови існування, суспільно-соціальної діяльності [103, с. 13].

Традиційні ціннісні установки в ставленні до здоров'я сформувалися в сучасної людини із загальнолюдських етичних і моральних уявлень. Можна сказати, що ставлення до власного здоров'я складає морально-етичний бік світоглядного ставлення людини до себе. Тобто здоровий спосіб життя – не тільки біологічно обґрунтована необхідність, а й перш за все, відображення соціальних, моральних, філософських уявлень про Всесвіт, Природу, Людину та власний сенс життя.

Багато стародавніх оздоровчих систем, наприклад, Індії, Китаю, Японії, можна назвати етико-оздоровчими чи системами духовного удосконалювання [62, с. 226]. Особистісне зростання людини вважалось неможливим без відмінної фізичної підготовки й ідеального здоров'я. На це витрачалися роки тренувань, і без цього неможливо було збагнути найвищі божественні (морально-етичні) принципи буття. Проблема здоров'я і його внутрішнього взаємозв'язку з буттям не раз виникала в проблемному полі античної і пізніше – західноєвропейської думки. Ця обставина зумовила появу безлічі концепцій, спрямованих на пошук універсального життєстверджуючого першоджерела. В історії християнства моральне ставлення до здоров'я формувалося через утвердження заповідей та відповідних їм засобів – молитов, постів,

регламентованого способу життя. Пошук і спроби синтезу філософського каменю у своїй основі мали прагнення людини жити вічно і не хворіти. Передавання таємних знань здійснювалася через найбільш сильних духом і тілом учнів, морально і фізично досконалих. Природно, хвороба, особливо уроджена, була покаранням Божим. Профілактикою і технікою безпеки від згаданого покарання був моральний спосіб життя (можна сказати – здоровий спосіб життя) [103]. Тотожність таких формулювань у той час мала очевидний у масовій культурі зміст.

Сьогодні в нашому суспільстві у масовій свідомості дуже поширеним є суто матеріалістичний підхід до основ буття та здорового способу життя, який співзвучний традиції західної медицини та постулює, що духовне життя не має безпосереднього зв'язку з проблемами здоров'я. Але досвід багатьох століть розвитку філософії особистості та медико-філософсько-соціальних систем, особливо східних традицій, свідчить, що є достатньо фактів, котрі дають змогу визнати глибинний зміст традиції, яка надає духовному життю визначального значення серед факторів і критеріїв здоров'я [62, с. 229]. Отже, збереження і підтримування здоров'я потребують підвищення рівня свого морально-етичного потенціалу, а інструментом цього є здоровий спосіб життя.

Очевидним є й інше: людина не в змозі досягти рівня духовного благополуччя, якщо не буде благополучною у матеріальному і соціальному розумінні, так само, поза духовним благополуччям людини неможливе досягнення благополуччя соціального, економічного й матеріального. Інакше кажучи, поза духовним благополуччям для людини неможливо щиросердечне (психічне) і соматичне (фізичне) благополуччя – здоров'я, та, відповідно, формування та здійснення життєвого потенціалу.

Враховуючи вищесказане, треба зазначити, що одним із основних стратегічних завдань національної освіти є виховання молоді в дусі відповідального ставлення до власного здоров'я і здоров'я оточуючих, як до найвищої індивідуальної та суспільної цінності.

Здоровий спосіб життя – це безумовно, комплекс оздоровчих заходів, що забезпечують гармонійний розвиток, зміцнення здоров'я, підвищують продуктивність праці. Крім того, це ще й такі форми і способи щодення, відмови від шкідливих звичок, загартування, оптимальний руховий режим. Стан здоров'я визначають впливом багатьох факторів. Але до умов, що дозволяють зберегти здоров'я, без сумніву, необхідно віднести і фізичну культуру. Не слід вважати, що заняття фізичною культурою і спортом автономно гарантують відмінне здоров'я, але без цього здоровий спосіб життя неможливий, а реалізація життєвого потенціалу досить ускладнена.

Здоровий спосіб життя не можна придбати раз і назавжди на якомусь етапі виховання і розвитку особистості, як це відбувається із засвоєнням таблиці множення. Спосіб життя може бути здоровим лише тоді, коли він розвивається, доповнюється різними новими корисними для здоров'я елементами, звичками і тим самим вдосконалюється. Тому здоровому способу життя треба постійно вчитися, а значить йому треба постійно вчити, виховувати потребу в здоровому способі життя. В це поняття складовою частиною входить і фізична культура. Вдосконалюючи її викладання, ми вдосконалюємо і розвиваємо потреби особистості в здоровому способі життя [34, с. 113]. Вдосконалення її викладання також мотивує особистість на самостійні заняття, обумовлює усвідомлення потреби у фізичній активності на рівні життєздійснення.

Проблема збереження й зміцнення індивідуального здоров'я досліджується сьогодні на всіх рівнях систем охорони здоров'я, освіти, соціальних служб тощо. У наукових роботах [23] виявлені протиріччя, що лежать в основі зазначеної вище проблеми. Вони умовно розділені на групи протиріч, пов'язаних із рівнем фізичного, соціально-психологічного й духовного благополуччя особистості. Показано, що ці протиріччя відбивають, головним чином, зовнішню сторону життєдіяльності і являють собою лише наслідок (форму прояву) більш глибоких внутрішніх, соціально-економічних,

політичних і, як результат, особистісних процесів, які й становлять сутність проблеми розвитку сьогоденного суспільства, освіти й, зокрема, здоров'я.

Дослідження, розбудовані в межах цієї стратегії, виявили наявність дійового засобу попередження загрози здоров'ю людства і досягнення цілей, висунутих політикою здоров'я для всіх. Таким засобом визнано систему заходів, що у загальносвітовій науковій лексикон увійшла під назвою health promotion. Дослівний переклад цього словосполучення припускає кілька тлумачень (просування, заохочення до здоров'я, сприяння здоров'ю, стимулювання, підтримка здоров'я тощо), що не повно відповідають змісту цієї системи заходів, про яку йдеться. Тому професійні перекладачі вживають досить різноманітні варіанти у якості лексичного аналогу, наприклад пропаганда здоров'я, пропагування здоров'я, пропаганда здорового способу життя тощо. Враховуючі дещо суперечливе ставлення вітчизняного суспільства до терміна пропаганда, фахівці, останнім часом домовилися вживати вислів формування здорового способу життя (ФЗСЖ) [173, с. 9].

З позицій соціальної педагогіки проблема співвідношення здорового способу життя та життєвого потенціалу, наразі, очевидно, обумовлена розривом (невідповідністю) між різко зрослими політичними, матеріальними, духовними можливостями (передумовами волі) і рівнем базової культури людей. Однак культура здоров'я є основною складовою базової культури, системи індивідуального здоров'я й рівня особистісного розвитку [79, с. 208].

Проблеми вибору життєвого шляху й самовизначення перетворюються в центр життєвих позицій, навколо якого розвертається вся діяльність, всі інтереси особистості. При цьому соціальна активність людини, її потреба у творчості й розвитку своїх здібностей, сформованість мотиваційно-ціннісних позицій, психофізичні, соціальні й духовні кондиції стають її індивідуально усвідомлюваною мірою рівня своєї успішності, самореалізації, соціалізації й життєтворчості в цілому. Ефективність формування культури здоров'я забезпечена шляхом корекції ціннісних орієнтацій, формування установок на

здоровий спосіб життя, розвиток здатності до самооцінки, самокорекції, самоосвіти, самовиховання й самовдосконалення.

Складові відношення до здорового способу життя як до життєвого благополуччя можна визначити наступні:

- Фізичне благополуччя визначається як відчуття фізичного комфорту, добре самопочуття і відсутність симптомів хвороби.

- В основі біологічного благополуччя знаходиться здатність саморегуляції систем організму – це гармонія фізіологічних процесів і, як наслідок, максимум адаптації фізичної й розумової працездатності. Ця сторона здоров'я в основному визначена спадковістю, природними задатками, що включають функції аналізаторів і психомоторики, тип нервової діяльності, безумовні рефлекси, інстинкти, темперамент, домінантність півкуль мозку, природну фізичну силу, біоенергетику, біоритми, статуру тощо.

- Психологічне благополуччя розглядається не тільки як стан організму, але і як стратегія життя людини: оптимізм, сприйняття в основному позитивних сторін життя, самоактуалізація людини тощо. На психологічне благополуччя в першу чергу впливають адаптаційні, комунікативні й прогностичні характеристики людини: відкритість новому досвіду, здатність пристосуватися до умов, що швидко змінюються, соціокультурного середовища, вміння встановлювати сприятливі стосунки з іншими людьми й конструктивно поводитись у конфліктних ситуаціях, ставити адекватні життєві цілі й знаходити шляхи їхнього досягнення.

- Соціальне благополуччя визначається здатністю людини взаємодіяти із соціумом, з іншими людьми. Воно виступає як міра соціальної активності, діяльного відношення людини до світу й виражає єдність особистого й колективного, суспільного і індивідуального. Його важливим компонентом є суб'єктність, що розуміється як здатність людини бути джерелом власної активності і творчого відношення до суспільного буття, до життя інших людей. Соціальне благополуччя залежить від відповідності особистісному, професійному і соціальному самовизначенню, від задоволення сімейним і

соціальним статусом, від гнучкості життєвих стратегій, їхньої відповідності до соціокультурного середовища і ситуації.

- Духовне благополуччя – комплекс якостей людини, що відповідають і виражають єдність психічного і фізичного, соціально-особистісного і персонально релігійного змісту людини. Духовні якості завжди спрямовані на розвиток і твердження істинно людського в собі й у людях, на формування культури збереження й розвитку людини як виду. Духовні сили людини вивільняють резервну психічну енергію, розкривають творчі здібності, стимулюють і зміцнюють психофізіологічні функції й здоров'я в цілому. В особливих випадках вони надихають на рекорди і відкриття, допомагають пережити найтяжкі життєві труднощі. Духовне благополуччя – одне з основних умов найбільш повної реалізації життєвого потенціалу людини [65, с. 7-8].

Можемо зазначити, що при відповідності цілей, життєвих настанов, мотивів, потреб, амбіцій, активності життєвої позиції особистості індивіда і проявів здоров'я формується конкретний рівень фізичного, психоемоційного, інтелектуального, креативного й соціального комфорту, без яких людина не в змозі відчувати та усвідомлювати себе здоровою [103, с. 38]. Крім того, формування здорового способу життя неможливо без відповідних освітніх технологій, які сприяють усвідомленню потреби у збереженні здоров'я та взагалі відіграють значну роль у формуванні життєвого потенціалу особистості. Тому потребує розгляду роль та місце освіти у формуванні та впровадженні життєвого потенціалу особистості.

Головним напрямком зміни існуючого типу освіти є переорієнтація на особистість учня. У центрі сучасної шкільної освіти має бути розвиток і виховання дитини, яка здатна впливати на власну життєву траєкторію. Нове суспільство спонукає до пошуку резервів творчого потенціалу учнів. Адже від сучасного випускника вимагається свідомо діяти у ситуації вибору, грамотно визначати і досягати мети, діяти продуктивно в освітній, професійній і життєвій сферах. Завдання педагога – допомогти учневі у побудові

індивідуальної життєвої траєкторії освіти, яка співвідноситься із досягненнями людства і спрямована на їх примноження.

Індивідуальна освітня траєкторія, як зазначають науковці [41], це персональний шлях реалізації особистісного потенціалу кожного учня. Навчально-виховний процес повинен враховувати життєву стратегію, мету і цінності учня. Педагогічна основа розвитку особистості допомагає усвідомити зміст життя, індивідуальну філософію суб'єкта.

Сучасна наука значну увагу приділяє дослідженню чинників соціального, професійного, особистісного буття людини. Специфічним напрямком таких досліджень є обґрунтування поняття «життєвий шлях» людини, інтеграційною складовою якого є життєвий потенціал, що задає напрямок та можливості реалізації життєвого шляху. Одним із таких чинників виступає також професійна спрямованість, професійний шлях, та професійний потенціал людини. Це явище може розглядатись у рамках психології особистості або ж психології праці, однак специфічні особливості професійної самосвідомості потребують звертання до соціально-психологічних, соціологічних та філософських методів [84, с. 2]. Саме так можуть бути простежені ціннісні впливи, інституційні форми соціалізації, професійно-субкультурні фактори, що у своїй сукупності визначають характеристики професійної самосвідомості, а врешті решт життєві шляхи та потенціал.

Освіта набуває величезної значущості не лише для особистісного розвитку та соціальної мобільності людини. Вона стає найвагомішим чинником формування особистості, її життєстійкості та життєздатності у складних умовах глобального інформаційного суспільства, яке висуває до людини додаткові вимоги, створює нові екологічні, економічні, суспільно-політичні, інформаційні ризики.

За цих умов освіта мусить стати чинником збереження, розвитку та примноження людського потенціалу, життєвого та життєтворчого потенціалу особистості. Вона може відіграти вирішальну роль у розвитку життєвої компетентності та життєтворчості учнів і студентів. Завдяки цьому освіта

зробить вирішальний внесок у конструктивне розв'язання інформаційних, соціально-економічних, екологічних, суспільно-політичних, культурно-релігійних, індивідуально- та соціально-психологічних проблем, які турбують людство у третьому тисячолітті, загрожують його розвитку й існуванню.

Модель навчання, що склалась у сучасній школі, може бути охарактеризована як предметна (дисциплінарна). Вона, безумовно, збереже свою значущість і в найближчому майбутньому. Проте нові суспільно-економічні відносини, а також зміна системи вимог до випускників обумовлюють необхідність її корекції. Існуюча модель навчання надмірно орієнтована тільки на здобуття знань. Водночас вона недостатньо враховує діяльнісний (зокрема навчальні компетентності), ціннісно-мотиваційний, емоційний аспекти навчально-пізнавальної діяльності учня. Вивчення окремих (дискретних) предметів часто не узгоджується з цілісним формуванням особистості учня, яке має відбуватись у навчально-виховному процесі [41, с. 11].

Проблема життя людини як предмет наукового дослідження набула особливої актуальності перш за все завдяки зміні епох, що завжди супроводжується динамічними процесами в глибинних життєвих структурах, відмовою від застарілих форм, основ та способів життя. На початку XXI століття людство дійшло до усвідомлення унікальності та вищої цінності кожного окремого життя, що потребує переосмислення на особистісному та суспільному рівнях таких явищ як життєвий шлях, мета життя, сенс життя, життєві плани, життєві компетенції, життєвий потенціал тощо [109, с. 136].

Сьогодні стає популярною ідея С. Рубінштейна про те, що життя людини може протікати і як стихійний, і як усвідомлений, творчий процес, а фактором підвищення людини може бути тільки розумна організація життя. Життя, побудоване на розумних підґрунтях, створює передумови найбільш повного розкриття та реалізації людського потенціалу. Наявність активної життєвої позиції, побудова життєвих планів є невід'ємною умовою саморозвитку людини як особистості, показником повноти та соціальної

значущості її індивідуального життя. К. Абульханова-Славська, Н. Логінова, Л. Сохань найбільш значним внеском С. Рубінштейна в розвиток теорії життєтворчості вважають розуміння ним особистості як суб'єкту, який активно створює власне життя. Тільки особистість як суб'єкт життя володіє свободою вибору. В русі цих уявлень підкреслюється залежність особистості від життя, а життя – від особистості [113].

Індивідуальний потенціал життя складається та проявляється лише тоді, коли рівень розвитку соціально-психологічної структури особистості дозволяє стати саморегульованою, самокерованою системою. Вищий рівень такого саморегулювання життєдіяльності особистості обумовлений реальними соціальними умовами життя та соціальною, моральною, психологічною зрілістю самої особистості (рівнем її знань, чіткістю світоглядних настанов, ступенем активності тощо) та досягається тільки на основі життєвих програм та життєвих планів, які розробляються нею. Життєвий план при такому підході розуміється як спосіб самоорганізації, реалізації всього її життя, як система засобів здійснення життєвих цілей, визначення порядку дій по реалізації та конкретизації цих цілей в хронологічному та змістовному аспектах [109, с. 138].

Психологи описують дві стадії проектування та здійснення життя: процес розробки життєвих планів, програм, процес формування життєвої концепції та процес до практичної реалізації розробленого життєвого проекту, корегування життєвих цілей, що докорінно змінює лінію життя, її напрямок, зміст, динаміку [113]. Життя людини детерміновано багатьма факторами, але загальна характеристика життєвого процесу та потенціалу у загально філософському контексті протікає у просторі та часу, тому життя людини детермінується різними часами, що задають різну ритміку життєвих процесів. Людина не може не підпорядковуватись закономірностям і часу біологічного, і часу геологічного, і часу астрономічного, і багатьох інших. І все ж особистість як вища інтегративна система створює єдину системну хроноструктуру.

Особистість здійснює свої життєві плани на основі розвиненої самосвідомості. Життєва програма та життєві плани особистості по суті – спосіб усвідомленої організації та реалізації життєдіяльності індивіда, спосіб самореалізації особистості. В життєвих планах враховуються конкретні об'єктивні умови та суб'єктивні можливості особистості, намічується термін реалізації поставлених цілей. Вони являються засобами досягнення життєвих цілей, а вони, в свою чергу, є предметним вираженням найбільш загальних ціннісних орієнтацій особистості, які цілеспрямовують та організують весь життєвий процес людини. С точки зору особистісного підходу життєві цілі та плани розрізняються як кінцеві та проміжні випадки певного етапу життя. Цілі – більш масштабні та дещо менш хронологічно визначені випадки, ніж плани. У зв'язку з цим в емпіричних дослідженнях в якості життєвих планів, як правило, розглядаються конкретні дії (вступ до вузу, одруження тощо), а в якості життєвих цілей – деякі досить абстрактні орієнтири (добра робота, щаслива родина тощо).

Для розуміння підходів до дослідження життєвих планів здається цікавим опис Л. Сохань двох основних груп життєвих цілей: конкретних цілей, які являють собою ідеально запропонований результат безпосередньої діяльності людини (мета – що) та абстрактних цілей – уявлень пор деяке загальне благо, ідеал, принцип, заради якого власне й здійснюється діяльність (мета – заради чого?). Саме конкретні цілі на рівні життєвих планів виступають в якості необхідного засобу для реалізації цілей більш високого порядку – ціннісного, смисложиттєвого [133]. «... Аби зрозуміти шлях свого розвитку в його достотній людській сутності, – писав С. Рубінштейн, – людина повинна його розглядати в певному аспекті: чим я був? – що я зробив? – чим я став?.. [118, с. 246]».

У людини є стійка потреба у таких самопроявах, які були б водночас якомога більш вільними, незалежними від зовнішніх обставин і досконалыми, довершеними, вичерпаними. Людина шукає таких форм активності, котрі

надавали б їй можливість якомога більшої самореалізації, розкриття своїх сутнісних сил.

Таким чином, статус людини в суспільстві залежить від неї самої. Швидкоплинність соціального прогресу, динамічних змін викликає необхідність постійної роботи над собою, розвиток життєвої компетентності, посилення відповідальності молодій людині за своє майбутнє, за можливість досягнення життєвого успіху. У цивілізованому світі механізмом досягнення цього стає освіта. Крім того, освіта сьогодні дедалі більше стає неперервною, а це позначає, що вона супроводжує людину під час всього її життєвого шляху. Відповідно й життєвий потенціал особистості на різних етапах її життя співвідноситься із певною ланкою освіти та набуває можливість коригування за рахунок освіти.

Повноцінно функціонуюча людина – це індивід, який, за К. Роджерсом, використовує свої здібності, таланти, реалізовує свій потенціал та рухається до повного пізнання себе й сфери своїх переживань. Учений пропонує п'ять основних особистісних характеристик, загальних для повноцінно функціонуючої людини [103, с. 59].

Відкритість переживанням. Люди, які мають таку характеристику, здатні слухати себе, відчувати всю гаму емоційних, когнітивних переживань у собі, не відчуваючи загрози. Вони усвідомлюють найбільш глибокі, таємні почуття та думки, не стримуючи їх.

Екзистенціальний спосіб життя. Це тенденція жити повним, насиченим життям таким чином, щоб кожен момент сприймався як свіжий, унікальний.

Віра у свій організм. Вибір дій у конкретних ситуаціях, покладаючись на власні відчуття, особистісне джерело інформації, яке дозволяє вирішити, що і як треба зробити.

Емпірична свобода. Людина може жити вільно так, як того бажає, без заборон та обмежень. Емпірична свобода належить до внутрішніх почуттів. Суб'єктивна свобода – почуття особистої влади, здатність особистості керувати собою та робити вибір. Про цьому К. Роджерс не заперечує вплив

спадково обумовлених факторів на поведінку людини, вплив минулого досвіду та соціальних умов, сили, які визначають вибір.

Креативність, тобто жити творчим життям. За К. Роджерсом, такий спосіб життя та продукту творчості з'являються саме в людини, яка живе добрим життям, тобто здоровим. Креативні люди здатні пристосовуватися до будь-яких змін, умов, вони достатньо гнучкі, прагнуть жити конструктивно у своїй культурі, одночасно задовольняючи власні потреби [103, с. 60].

Існують різні форми побудови життєвого шляху, різні способи його планування. Всіх людей умовно можна поділити на дві великі групи: первинну і вторинну – примарну і секондарну. Примарна особистість живе у теперішньому, постійно оновлюючись разом із ним. Вона планує недалеке майбутнє, прагнучи досягнення швидких результатів. Ця людина легко погоджується і легко заспокоюється, постійно шукаючи чогось нового, якихось змін. На відміну від неї секондарна особистість є людиною звичок, усталених норм. Приглушуючи значення теперішнього, вона дорожить спогадами, стабільна у своїх почуттях, довго перебуває під впливом одного враження і тому не потребує постійного пошуку нових переживань.

Якщо користуватись позначеннями американських дослідників У. Томаса і Ф. Знанецькі, примарну особистість можна назвати «богемною», а секондарну – «обивателем». Цим двом типам протиставляється третій – «творчій», який орієнтується не на зовнішні зміни, а на власні плани, задуми, програми. Соціальна поведінка особистості, яка визначається ступенем її відповідальності за свою судьбу, істотно залежить від психологічного складу особистості, зокрема від її приналежності до так званих типів екстерналів чи інтерналів. Як свідчать дослідження, екстернальність – інтернальність психологічного складі особистості, тобто діагностування того, на кого і на що людина накладає головну відповідальність за те що відбувається, в тому числі і в її індивідуальному житті, є досить стійка особливість особистості. Екстернал схильний накладати цю відповідальність на кого завгодно, тільки не на себе, інтернали ладні брати відповідальність на себе. Екстернали вельми

здатні підпадати під вплив інших людей, активно реагують на точку зору про себе оточуючих, недостатньо впевнені у собі, тому потребують психологічної підтримки та допомоги. Інтерналі же за своїм психічним складом менш підвладні впливу інших людей, ретельно оберігають свій особистісний життєвий світ, більш впевнені в собі, до них підходить визначення «самодостатні». Екстернальність чи інтернальність – це соціальне надбання людини. На відповідній природній основі той чи інший тип відносин формується під впливом обставин соціального життя, менталітету, що панує у суспільстві. Як свідчать соціологічні дослідження, рівень екстернальності достатньо висок в нашому суспільстві. Згідно даним дослідження [134, с. 27] населення України, більшість населення посідає екстернальну позицію (55%), інтернальна притаманна менш ніж п'ятій частині населення (19%). Також дослідження виявили досить важливу та перспективну тенденцію – молода генерація в процесі розвитку демократичного суспільства поступово долає екстернальну позицію та активно висловлює готовність відповідати за власну судьбу [134, с. 27-28].

У більшості джерел під життєвою компетентністю розуміється система умінь і здібностей людини розв'язувати певні життєві завдання. Залежно від виду завдань розглядаються різні види компетентності. Життєва компетентність – це здатність людини вирішувати життєві проблеми. Близьким до нього є поняття соціальний інтелект. Рольова компетентність – здатність розв'язувати життєві проблеми, пов'язані з рольовою поведінкою або її засобами.

У вітчизняній літературі аналізуються й інші поняття, близькі за своїм змістом до наведених. Так, компетентність в спілкуванні – це вміння долати труднощі спілкування, у першу чергу, соціально-перцептивного плану, здатність рефлексувати власні вияви в спілкуванні і використовувати одержану інформацію для самопізнання. Життєвою компетентністю, наприклад Т. Титаренко називає вміння не зосереджуватися лише на собі, а виходити за межі особистого егоцентризму, віру у свої адаптивні можливості,

умінні розумно виходити за межі норм, уникати зайвої мінливості і відносності світу [142, с. 204].

Кожна людина створює для себе власний просторово-часовий континуум. У когось він широкий і багатогранний, а в когось – обмежений та одноманітний. У різних людей потреби, пов'язані з їхнім свого життєвим світом неоднакові за складністю. Когось задовольняє маленький мікросвіт, де людина відчувається затишно і комфортно, а для іншого – світ розширюється до велетенської держави, а інколи і до безмежного Всесвіту, де хочеться бачити себе цілковитим господарем. Життєвий світ людини можна умовно поділити на зовнішній – частину довкілля, яке вона вважає за своє життєве середовище, у якому здійснює активну життєдіяльність, і внутрішній – світ власної уяви, переживань, мрій і спогадів. Ці частини життєвого світу нерівнозначні і мають для різних людей неоднакову цінність [37, с. 24]. По мірі вікового дозрівання процес життєздійснення особистості відбувається через актуалізацію механізмів системи цілеспрямовання, в якій щільно пов'язані всі її ланки від життєвих потреб до очікуваних результатів. Життєві потреби стають поштовхом для активізації мотиваційної сфери, де кожна складова має своє функціональне призначення і смислове навантаження, а в ансамблі соціально-психологічної структури особистості ці складові обумовлюють її індивідуальну своєрідність, а відтак впливають на постановку життєвих завдань.

Отже, життєві плани і завдання спонукають людину до активної діяльності, актуалізують стан особистої відповідальності за життєві вибори шляхів просування до цілей, вибори рівня домагань відповідно до життєвих завдань і мотивації досягнення успіху.

Життєві завдання – це головні орієнтири соціального буття людини, наближення до яких стає змістом і смислом її життєздійснення. На їх постановку й реалізацію мобілізуються усі складові системи цілеспрямовання, тоді як індивідуальні відмінності в ієрархії, якості і масштабності життєвих

завдань визначаються соціально-психологічними властивостями особистості, рівнем її зрілості та нагромадженням життєвого досвіду [76, с. 117].

Життєві домагання, за визначенням Т. Титаренко, є соціально-психологічним механізмом самоздійснення особистості, через який проявляється її здатність моделювати й активно наближати бажане майбутнє відповідно до життєвих завдань та соціальних очікувань на ґрунті якомога повнішої реалізації власних потенцій і задумів [143, с. 306]. «Рівень життєвих домагань – це ті кроки на життєвому шляху кожної людини, які наближають її до досягнення бажаних цілей щодо успішного життєздійснення (навчання, робота, кар'єра, сім'я, спосіб життя тощо) [74, 241]».

Важливим для визначення життєвого потенціалу є поняття «мета життя». Зрозуміло, що це досить абстрактна, філософська конструкція, яка за всіх часів існування людства не набула однозначного змісту, але це водночас й така категорія яка є індивідуально-суб'єктивною, що створює генеральну лінію конструкту «сене життя». Тому можливо розвести методологічне визначення «сенсу життя», як найвищої категорії людського буття, тобто буття людини як істоти взагалі, та поняття «мета буття», як конкретної шаблі, яку досягнуто на життєвому шляху. Е. Дніпров вважає, що «мета – це образ бажаного результату, який хочуть отримати до визначеного часу [40, с. 6]». Життєві завдання можуть бути класифіковані за:

- сферами життя, з якими вони співвідносяться;
- цілями життя, які при вирішенні життєвих завдань реалізуються;
- часовою перспективою та чергою здійснення життєвих завдань, що зумовлює визначення нагальних, середньострокових та перспективних завдань;
- способами вирішення та залученим ресурсам, соціальним та індивідуально-особистісним.

При визначенні пріоритетів та виборі способів вирішення життєвих завдань важливо:

- виходити із загальної стратегії життя, яку необхідно розміркувати та накреслити для себе кожній людині, якщо вона зорієнтована на свідоме вільне і самобутнє здійснення власного життя;
- при визначенні пріоритетів та обиранні способів вирішення життєвих завдань намагатися виявляти та ретельно зважувати можливі альтернативи, враховуючи складність та багато вимірність як життєвих ситуацій, так і величезний потенціал можливостей людини;
- накопичений досвід акумулювати та бережно зберігати у інформаційному банку своїй пам'яті та інтелекту [134, с. 16].

Система освіти, яка завжди функціонує у певних соціальних та культурних умовах репрезентує відповідні до них моделі сенсу та мети життя, а також засоби їх реалізації, тобто життєвий шлях та потенціал. Однак не варто вважати, що тільки освіта впливає на особистість, бо власне культура також є безпосереднім чинником впливу та формування життєвого потенціалу особистості.

Національна система виховання, заснована на цінностях культури рідного народу минулих епох і культурних реаліях сучасності, найбільшою мірою повинна сприяти розумінню значимості інтелектуальності, освіченості й інтелігентності людини – важливих складових духовності особистості, зокрема чинників її художньо-творчої активності [15, с. 55].

З погляду життєвого досвіду культуру можна визначити як етнічно специфічну парадигму життєтворення, яка, акумулюючи в матеріальних та духовних цінностях, знакових системах певні знання, значення, творчі здібності й уміння народу, виступає особливим способом буття певного етносу. Необхідно зауважити, що освіта, розповсюджуючи культурні надбання, разом з тим розвиває уявлення про певний культурний образ людини; саме це дозволяє усвідомити соціально значущі ознаки культурної людини на різних етапах суспільного розвитку.

Національна культура визнана дослідниками складним суспільним феноменом, що має ознаки існуючої загальнолюдської культури і сприяє

збереженню соціальних цінностей, набутих нацією, невід'ємно пов'язуючи людські почуття, волю й інтелект з оточуючим природним і соціальним середовищем. Дослідниками визначено, що національна культура – це конкретно історична форма загальнолюдської культури, яка завжди притаманна певній нації; а кожна національна культура «володіє власними цінностями, власним способом бачення світу [96, с. 63]». Особливістю національної культури є те, що вона характеризує інтегральні моменти національного життя, які складають основу нації й забезпечують подальший процес національно-культурного розвитку як суспільства в цілому, так і кожної окремої особистості.

Поняття культура традиційно розглядається на декількох різних рівнях, в залежності від рівня угруповання. При аналізі впливу культури на життєвий потенціал об'єктивно повинні бути визначені три основні складові системи: культура як соціальне явище; культура як система ціннісних уявлень; культура як універсальний засіб самореалізації. Кожна з цих складових розглядається як цілісна система із взаємодіючими підсистемами.

Так, підсистема «культура як соціальне явище» включає в себе дві складові, що розглядають культуру як сукупність соціальних норм (рівня розвитку духовних сил і здібностей, усвідомлення законів суспільства тощо) та сукупність духовних цінностей (умов й засобів людського спілкування, формування системи світобачення тощо). Підсистема «культура як система ціннісних уявлень» включає, по-перше, ціннісні результати розумової діяльності (особистісні орієнтири суб'єкта, самопізнання, норми поведінки); по-друге, рівень субкультури (віра у власні можливості, особливості невербального спілкування тощо). Підсистема «культура як універсальний засіб творчої самореалізації» визначає культуру як вид діяльності (типи і форми організації, закони й результати інтелектуальної діяльності) та як предметно-ціннісну форму (сукупність створеного людиною, міру оволодіння продуктами діяльності й матеріалізацію активності суб'єкта) [15, с. 61].

Особливої уваги потребує розгляд питання про реальне підґрунтя особистісного життєвого шляху. У життєвому шляху особистості майже не розглядався той самоочевидний факт, що життєвий шлях розгортається перш за все у довготривалості часу життя індивіда, як представника біологічного виду «*Homo sapiens*». Дослідники (П. Жане, Ш. Бюлер) більше надавали переваги цільовим структурам свідомого індивіда (особистості), її самовизначенню, ігноруючи функціональний розвиток свідомого індивіда в часі життя, та співвідношення його життєвого шляху з реальними біологічними циклами [124, с. 2].

Життєтворчість – особлива, вища форма виявлення творчої природи людини. Вона сприяє самостійному творчому вибору особистістю стратегії її життя, розробці життєвих планів і програм, вибору та використанню засобів, необхідних для реалізації її індивідуального життєвого проекту. Мистецтво жити є вищою розвиненою здатністю до життєтворчості. Оновлення змісту, форм і методів, функцій педагогіки є найбільш продуктивним, оскільки розкриває нове бачення проблем, містить прогностичну філософію школи ХХІ століття. Компетентне ставлення особистості до життя означає потребу в самопізнанні, саморозумінні, самореалізації в різних видах творчої діяльності; володіння науковими знаннями про сутність «Я», принципами і методами життєздійснення; усвідомлення, організацію свого психологічного часу, життєвого шляху, особистісного розвитку; проблемне бачення свого життя; осмислене розв'язання міжособистісних суперечностей; здатність до об'єктивної оцінки рівнів, сфер і меж поширення своєї життєвої активності; усвідомлену й адекватну оцінку результатів своєї життєдіяльності; високу культуру споживання; відповідальне ставлення до свого життя, здоров'я; культуру фізичного розвитку; філософське, етичне осмислення свого життя [42, с. 6].

Як частка суспільства, сучасник епохи, представник покоління кожен із нас певним чином включає до власної історії сторінки історії людства, великий спектр соціально-історичних ритмів. Традиції, звичаї, обряди,

ритуали, що виникають у певному суспільстві та залишаються після його зміни, стосуються всіх проявів людської діяльності, спілкування, поведінки. Час культури – це час дуже тривалий, і позбавити себе його впливу неможливо, як неможливо й відокремити своє життя від життя держави, народу, генерації.

Є й особистості такого масштабу, що уособлюють цілу добу, великий історичний період. Ми говоримо про епохи Шекспіра, Данте, Піфагора, Ньютона. Життєвий шлях цих людей став далеко не лише їх приватною справою чи справою їх однолітків. Самим своїм життям вони істотно вплинули на долю більшості своїх сучасників та їх нащадків, змінивши певним чином суспільну свідомість, запропонувавши свої ціннісні ієрархії, які поступово стали типовими, загальними.

Люди творчих професій, талановиті особи долають життєві кризи засобами творчої діяльності. Якщо художник або артист має високу рольову компетентність за рахунок уявних, створених художньою творчістю образів і ролей, то в результаті, незважаючи на те, що зовні справляє враження зовсім не пристосованої до життя і непрактичної людини, він може переживати критичні, а часом і драматичні й трагічні періоди життя краще, ніж досконалий прагматик, якого може зовсім зламати невдача у вирішенні власної справи чи кар'єри, у яких концентрується все життя цієї людини. Творчо й особистісно самореалізований художник завжди несе в собі багатий внутрішній світ, який є важливою складовою його життєвого світу і допомагає не втратити особистісної ідентичності навіть якщо зовнішній світ зазнає руйнівних деформацій. Але творчість не завжди допомагає. Якщо рольова компетентність творчої людини недостатня, якщо її рольове функціонування в реальному світі обмежене, то дуже вузькі цілі творчості не здатні захистити її від негативних наслідків життєвої кризи [75, с. 62-63].

Творче ставлення до себе і свого життя, неодмінне для володіння мистецтвом життєтворчості, допомагає вижити в надзвичайно складних соціальних умовах. Чим вища рольова компетентність людини, тим

багатоаспектніше її функціонування, тим багатовимірніша її особистість, тим більше можливостей для творчої самореалізації. Можна стверджувати, що рольова компетентність значною мірою сприяє творчому проектуванню та здійсненню людиною свого життєвого проекту, а отже є всі підстави розглядати цей феномен як важливу умову життєтворчості людини. Компоненти рольової компетентності можуть розглядатися як складові методів і технологій мистецтва жити, тобто стають суттєвими факторами життєвої компетентності.

Згідно з Н. Кузьміною та А. Реаном, суттєвими факторами, що впливають на досягнення соціально прийнятного рівня професійної та взагалі життєвої компетентності особистості, є: об'єктивні, що зумовлюються діяльністю людини у певному середовищі – ці фактори актуалізують досягнення, значущих для системи, у якій перебуває суб'єкт (сфера діяльності, спільнота тощо) результатів; суб'єктивні, що зумовлюються особистісними передумовами – мотивація, спрямованість, здібності, креативність (особливості їхнього проявлення можуть як сприяти, так і ускладнювати цей процес); об'єктивно-суб'єктивні, пов'язані з особливостями організації професіонального та соціального середовища, (наприклад, професіоналізмом керівників, якістю здійснюваного ними управління) [84, с. 6].

Життєвий потенціал особистості – це певним чином акт планування власної життєдіяльності за умов соціокультурного середовища, який надає можливі варіації в межах загальноприйнятих. Особистість існує щонайменш у двох світах – індивідуальному та соціальному, а планування життєвого шляху здійснюється під впливом певних соціальних конструктів, проте люди є учасниками соціальної взаємодії у всій повноті своїх характеристик. Фактично людина є носієм багатьох різноманітних конструктів, серед яких можна вирізнити ті, що мають значення всередині різних мереж суспільних взаємодій, і ті, що існують поза мережами й надають індивідові змогу бути вільним агентом цих мереж. Оскільки реальний індивідуальний суб'єкт

соціальної дії й взаємодії має цілісну природу, в якій поєднуються загальне і особливе, поняття «особистість», що характеризує конкретну людину як окрему творчу одиницю соціальної системи [52, с. 15]. Крім того, культура обумовлює наявність певних ідеальних соціальних уявлень про особистість, які також впливають на обирання життєвого шляху. Наприклад, С. Рапопорт, аналізуючи радянську соціологію тих часів, зазначав, що «ідеологія тоталітаризму створювала паралельний світ зі своєю антропологічною презумпцією, яку можна назвати утопічною моделлю людини [52, с. 16]». Ця утопічна модель уособлювала активного будівника комунізму, носія прогресивних колективних цінностей. Проте між каноном і реальністю була величезна дистанція. Утопічний і неутопічний світи фактично співіснували, і взаємини між ними були доволі складними. Реальні люди, звісно, не могли бути втіленням універсальної моделі, але певною мірою вони не могли й не бути її втіленням. Тобто народжувалися і соціальні типи, котрі не сприймали (явно чи приховано) тоталітарних ідеологічних конструктів, і ті, хто сприймав утопічний порядок як реальний. Така саме картина притаманна будь-якій культурній системі за будь-яких часів, вона усталена за часів стабільності, найбільш чітко виражена у ідеологічно-насичених суспільствах та досить розмита за часів трансформації суспільства.

Таким чином, на життєвий шлях та реалізацію життєвого потенціалу впливає не тільки тип культури, притаманний даному суспільству, а й ідеальні конструкти суспільної свідомості.

Виходячи з цих міркувань, можна зробити висновок, що в філософії, так само, як і в педагогіці та психології, поняття особистості увиразнює найістотніші характеристики конкретної людини з огляду на її культуру, особливості характеру, поведінки, індивідуальних проявів життєдіяльності. Але, на відміну від філософії, педагогіка конкретизує граничне, філософське бачення особистості крізь призму реальних проявів діяльності й спілкування індивіда в царині навчання і виховання. Водночас теоретико-методологічний аналіз цього поняття свідчить, що воно виражає насамперед соціальні, а не

лише психологічні характеристики індивіда. Відтак педагогічний ракурс дослідження поняття особистості є не тільки доцільним, але й необхідним [5, с. 59].

В сучасній науковій літературі популярності дістала концепція самостійного створення людиною власного життя, концепція життєтворчості. В основу концепції яка була створена колективом українських вчених під керівництвом Л. Сохань [133, с. 4], покладено уявлення про життя людини як творчій процес. Особистість розглядається як суб'єкт життя, в основі існування якого лежить життєтворчість – духовно-практична діяльність особистості, спрямована на творче проектування та здійснення її життєвого проекту. Розробляючи, коригуючи та здійснюючи власний сценарій життя, особистість опановує мистецтво жити – особливе вміння, яке ґрунтується на глибинному знанні життя, розвиненої самосвідомості та володіння системою засобів, методів та технологій життєтворчості. Життєтворчість виступає способом вирішення нагальних, середньострокових та перспективних життєвих завдань. Це процес упорядкування особистісної картини життя, процес його самовдосконалення.

В зазначеній концепції науковці виходять з того, що індивідуальне життя людини має певну заздалегідь визначену складову. Це виходить, в першу чергу, з того очевидного факту, що людина створює власне життя у конкретну історичну епоху, у визначеному соціальному та життєвому просторі, належить до тієї чи іншої соціальної спільноти (класу, етносу, професійної групі, вікової когорті тощо), є представником конкретного роду, сім'ї. Все це накладає відбиток на весь процес самовизначення та життєздійснення особистості. Певний життєвий потенціал можливостей існує в людині від природи в його психофізичних даних, реалізація яких також впливає на життєву судьбу людини: його професійний вибір та реальні досягнення, громадянські ролі, ступінь вдачі в побудові свого сімейного життя.

Співпадаючи між собою, соціальні фактори та природні дані дають людині власний унікальний, своєрідний шанс підготувати себе до життя, а потім здійснити його: отримати відповідну освіту та виховання, розвинути свої обдарування, зайняти відповідний статус в суспільстві, набути інші сфери та засоби самореалізації.

Процес здійснення життя, тобто життєтворчості має власну технологію, опанування якою є необхідною ланкою у формуванні вміння жити як показника соціально-психологічної зрілості людини. При цьому, так зване невміння жити – є жорстка констатація того, що людина в чомусь ущербна як особистість чи не володіє технологією здійснення життя, що може насити її великий життєвий ущерб.

В античності вважали, що життєвий потенціал залежить від долі. У феодальну добу життєвий шлях, як і його потенціал, визначалися заздалегідь, як запрограмоване покликання. Він був індивідуалізованим, але не самостійним, і змінити його можна було тільки за умови переходу людини до іншого суспільного стану. В цілому життя трактувалося як один із показників таємничих зв'язків людей у світі, оскільки в середньовіччя спостерігався суттєвий вплив містичного світосприймання (відбувалися пошуки еліксиру вічної молодості, шляхів до безсмертя тощо). Панувала тоді й ідея космічного детермінізму: життя підлягало циклічній спадкоємності і було дуже коротким. Епоха Відродження, завдяки своїй увазі до «світлої античності», звернулася до п'ятої сутності – квінтесенції (перші чотири – це вогонь, вода, земля і повітря), тобто до самої людини. Проте навіть найсвітліші уми того періоду, підносячи ідею людини, мало замислювалися над проблемою її виховання. В епоху Просвітництва, на противагу Ренесансові, наголос ставився саме на системі виховання дитини в сім'ї та школі (причому школа готувала дітей до «справжнього» життя, сортуючи їх за «класами і розрядами» відповідно до їхнього соціального стану). Капіталізм перетворив життя людини на економічну категорію. Він стимулював розвиток наук, у тому числі й філософської, оскільки, піклуючись про підготовку нових кадрів, актуалізував

вивчення проблеми співвідношення навчання (освіти) природному зростанню дитини. І саме з появою цієї економічної формації умови життя стали спонукати людину до змагань за право самовиразитися. Інакше кажучи, вибір життєвого шляху та життєвий потенціал став залежати від активності самої людини [69, с. 58].

Вибір життєвого шляху – це процес, який здійснюється у часі та конкретному життєвому просторі, складається з декількох складових життєвого самовизначення, які впливають одна на одну, а також взаємопов'язаний із функціонуванням певних соціальних структур конкретних історично визначених суспільств. Іншими словами, кожному новому поколінню доведеться включитися та надати свій внесок у всі сфери життя суспільства. При цьому процес самовизначення молодого покоління в сучасному суспільстві надзвичайно складний, оскільки вектори суспільних та особистісних інтересів практично не співпадають. Він включає в себе вибір освіти, професії, ідеалу, віри, супутника життя, місця життя та образу життя в цілому. Реалізуючи одні можливості, молода людина свідомо відмовляється від інших, або відкладає їх у часі [134, с. 30]. Значну роль при цьому відіграє система виховання, як система передачі досвіду та культури з покоління до покоління, а також самовиховання, як самовизначення та самостворення життя.

У науковому просторі колишнього Радянського Союзу проблема фахового самовизначення і вибору молоді розглядалась досить ґрунтовно, що, наприклад, репрезентується роботами російських дослідників В. Шубкіна, С. Іконнікової, В. Лісовського, Г. Чередниченко; українських науковців І. Надольного, Л. Сохань, Е. Суїменка, А. Ручки та ін. Їх розвідки свідчать, що ця проблема завжди була важливою не лише серед робіт психолого-педагогічної галузі, але й в дискурсі соціально-філософського осмислення. Але дослідження принципів і процедур професійної орієнтації здебільшого здійснювалось в контексті середньої освіти і проблем самовизначення молоді і

саме в рамках молодіжної проблематики; крім того слід відзначити домінування емпіричних досліджень над концептуальними.

У незалежній Україні серед робіт, в яких в той чи інший спосіб порушується проблема професійної орієнтації, варто назвати праці таких вчених, як В. Аза, В. Андрущенко, В. Бех, В. Журавський, В. Кремень, С. Кримський, М. Михальченко, В. Огнев'юк, М. Перепелиця, В. Пилипенко, І. Прокопенко, А. Ручка та ін.

Загалом, походячи від латинського слова «*origens*» (схід), в експлікації до соціальної дійсності слово «орієнтація» означає визначення свого положення в часі і просторі, вміння розібратись в оточуючій ситуації, усвідомлений вибір напрямку діяльності для досягнення певної мети. Відповідно професійна орієнтація в найзагальнішому розумінні може бути осмислена як діяльність з визначення фахових нахилів окремої особистості, їх співставлення з актуальними потребами соціального середовища і здійснення усвідомленого вибору тієї чи іншої професійної освіти і подальшої професійної діяльності. Так може бути визначена сутність професійної орієнтації, і підтвердження цьому можна побачити в різних дефініціях, що наводяться в літературі незважаючи на те, що сучасні підходи до сутності профорієнтації, які склалися у зарубіжній і вітчизняній науці, настільки багатоманітні, що об'єднуються у три різні напрями: структурні теорії (Н. Аксельрод, Е. Гінзберг, Є. Климов, П. Міллер, В. Моргун, Г. Форш); мотиваційні теорії (А. Маслоу, Є. Павлютенков, Е. Роу, В. Фрум, Ф. Херцберг); теорії «індивідуальності» чи «розвитку саморозуміння» (О. Хара, Д. Сьюпер, Л. Тайлер, Д. Тідеман, Б. Федоришин, С. Фукуяма, Дж. Холланд).

Як видно з наведеної дефініції, і з інших поглядів, профорієнтація тісно пов'язана з професійним самовизначенням. Власне, історично склалося так, що терміном «професійна орієнтація» позначають підготовку особистості до професійного самовизначення.

Говорячи про те, що професійне самовизначення – як відображення погляду людини на світ професій, на конкретну професію, свої можливості в

соціальному середовищі, а також власні наміри щодо самореалізації в рамках певної трудової діяльності – є складовою загального особистісного самовизначення, варто підкреслити, що останнє має ціннісно-значеннєву природу. Це активне визначення особистістю своєї позиції відносно суспільно виробленої системи цінностей, визначення на цій основі сенсу свого власного існування. Істотною особливістю особистісного самовизначення є його орієнтованість на майбутнє. Найбільш вагомим чинником особистісного самовизначення у ранній юності є формування смислової системи, в якій зібрані уявлення індивіда про себе, тобто когнітивної складової Я-концепції. Саме на цьому етапі початкової соціалізації закладаються підвалини професійного самовизначення і самореалізації особистості і фундамент її ціннісних орієнтацій, вимальовується проекція головних напрямів пошуку можливостей самовираження в подальші періоди, закладаються професійні інтереси та стиль поведінки, здійснюється початкове оволодіння індивідом перспективами його життя та усвідомлення себе як неповторної особистості.

Система освіти покликана виконувати професійно-орієнтаційну функцію на рівні загальноосвітньої школи та професійного навчання. В ідеалі результатом виконання цієї функції має бути те, що освіта не лише озброює сумою знань чи виховує певні навички, але й «відкриває людині саму себе», виявляє й розвиває її схильності, задатки, формує потреби й інтереси до майбутньої професії. Власне, саме завдяки освіті особистість – на відміну від стихійного професійного самовизначення – цілеспрямовано знайомиться з основами майбутньої професії і свідомо здійснює свій вибір; причому важливою є роль і значення в системі професійного самовизначення особистості як загальноосвітньої, так і професійної та вищої школи.

У теорії профорієнтація в системі освіти повинна включати цілісний комплекс процедур – і інформативні, і консультативні тощо – тільки за цієї умови формується адекватне ставлення до майбутньої професії і дійові, реалістичні професійні інтереси особистості. Здійснюючись крізь призму самопізнання і самооцінки, профорієнтаційна робота в закладі освіти повинна

бути направлена на виявлення інтересів до певних професій, обґрунтування мотивації вибору професії, вироблення активної позиції в обранні оптимальних шляхів і засобів здійснення свого професійного самовизначення. Однак в сучасній українській практиці, на жаль, доводиться спостерігати обмеженість профорієнтаційної діяльності у школах її інформативним компонентом.

Таким чином, профорієнтація в закладах освіти повинна бути центральною ланкою в загальній системі профорієнтації, однак чисельність проблем перешкоджає цьому.

Принцип самостійної активності знайшов теоретичне обґрунтування і в теоріях життєвого шляху особистості. Одним із піонерів досліджень цього напрямку став С. Рубінштейн, який поклав в основу свого вивчення людської природи постулат про «творчу самодіяльність» людини. Узагальнено його вчення полягає у доведенні, що, будучи «дзеркалом Всесвіту», людина приречена здійснювати по відношенню до світу пізнавальну та перетворювальну активність. У протилежному випадку вона залишається на тому ж рівні існування, на якому й народилася, тобто ніякого самоздійснення не відбувається [118, с. 257].

Становлення людини як суб'єкта діяльності – це обов'язкова умова розвитку людини, оскільки сама історія людства стала можливою завдяки праці, трудовій діяльності. Тому для життєвого шляху людини факт початку діяльності, включення до неї має фундаментальне значення. Таким чином, життєвий шлях людини – це ланцюг актів самореалізації і безперервність життєвого шляху зумовлена тим, що він переживається людиною як незавершений, тому що нікому не відомо, коли і як він скінчиться.

У вітчизняних дослідженнях життєвого шляху людини й усіх феноменів, з цим пов'язаних (стратегія життя, життєві цілі, життєва програма, життєва перспектива, життєвий потенціал), виключалися ранні етапи життя. Зрозуміло, що для створення життєвої програми, життєвих цілей тощо необхідні певні психічні здібності (наприклад, здатність усвідомлювати), які

ще не розвинені в дитині. Однак, по-перше, якщо повернутися до принципу «творчої самодіяльності» С. Рубінштейна, то можна зауважити, що процес творчості відбувається не лише у зовнішньо-матеріальному плані, але й у внутрішньо-ідеальному (наприклад, у вигляді роздумів, фантазій тощо). А фантазувати, створювати щось в уяві дитина починає раніше, ніж робити щось матеріальне [69, с. 59]. По-друге, підґрунтя для реалізації життєвого потенціалу у вигляді знань, вмінь, навичок, соціальних стереотипів та рольових очікувань формується саме на рівні первинної соціалізації у вигляді засвоєння соціальних ролей та соціальних фактів, їх відновлення та репрезентації, у дитячому віці на основі освіти та виховання. Більш того, поштовх до самовиховання та його вмотивованість є результатом діяльності освітніх, виховних та соціалізаційних інститутів саме у віці первинної соціалізації.

Поняття життєвого потенціалу є особистісним вектором розвитку психологічного та соціального уявлення «Я» у світі. Дослідники виходять з того, що в сучасній науці поняття «Я» розглядається з трьох головних напрямків: епістемологічний, психологічний та соціальний [148, с. 95]. Епістемологічна складова має на увазі усвідомлення «Я» як центру пізнання. Потяг людини до пізнавальної діяльності є одним із найсильніших векторів соціального та особистісного розвитку, він зумовлює напрямок життєвого потенціалу особистості. Психологічна складова розуміє «Я» як самість, як те, що складається з багатьох внутрішніх образів, відношення людини до самої себе. Соціальна складова – «Я» як самопрезентація, тобто те як ми бажаємо виглядати, ідентифікація особистості з нормами та вимогами соціального середовища. Виховання, таким чином повинно бути спрямовано на всі три вектора водночас, але найбільший потенціал за самовиховним впливом. Людина обирає множину «Я» образів протягом життя, і відповідно до цього можна говорити про множинність життєвих потенціалів, які ідентифікуються поруч із індивідуальною та соціальною ідентичністю.

Багато дослідників визначали, що саме в часі життя на життєвому шляху особистості існують певні точки найбільшої напруги, або «поворотні пункти, в яких особистість різко, непередбачено, незрозуміло, як конструктивно, так і деструктивно може кардинально змінитися в процесі руху у напрямку самореалізації [124, с. 5]».

Ми бачимо, що в сучасному світі структура «Я» стає настільки складною, як не було ніколи раніше, у зв'язку з чим питання про спрямованість життєвих потенціалів також стає гострим. Чим більше «Я» – образів, тим складніше зберігати їх зв'язок та послідовність, приналежність кожного із образів до єдиного комплексу [148, с. 105]. За таких умов важко зберігати й максимальну сконцентрованість життєвого потенціалу, не розпилювати його. Нормальна реалізація життєвого потенціалу являє собою результат діяльності збалансованої системи образів власного «Я», де вони пов'язані один з одним та індивід усвідомлює їх як частину себе та спрямовує на самореалізацію.

В онтологічному розумінні сутності буття життєвий шлях особистості, і особливо, творчої наповнений продуктивним змістом. Цей шлях розгортається в реальному часі довготривалості життя індивіда, а останній має відповідні природні обмеження – початок і кінець. У цій реальній довготривалості часу життя, як, перш за все, відзначають всі дослідники, має місце низка проміжних початків і кінців, що власне і дало підстави для різних періодизацій, для поділу самого життя на цикли і фази, для вияву вікових точок стартів, творчих кульмінацій, криз, різких змін поведінки, спрямованості, станів та соціальних статусів особистості. Незаперечним став в психології факт, що біографічний метод дослідження життєвого шляху особистості базується перш за все на більш-менш точній хронологічній фіксації особистісного прояву в творчості (продукти, шедеври), або в діях та вчинках у особистому житті. Тому життєвий шлях особистості – це перш за все відрізок часу довготривалості існування окремо взятого індивіда між початком і кінцем життя [124, с. 6].

За умов трансформації українського суспільства особливої значущості набувають питання формування молодого людиною нових життєвих стратегій, компетентності, конкурентоспроможності, посилення гнучкості та мобільності соціальної поведінки. Чим потужніший життєвий ресурс людини, чим ширші його соціальні можливості, тим легше здолати кризові настрої, оволодіти конструктивно-перетворювальною позицією.

Важливо глибше усвідомити сутність освітніх результатів, природу й типологію компетентностей, визначити перспективні лінії розвитку життєвої компетентності особистості. Це зумовлено, по-перше, необхідністю з'ясування соціальних факторів екзистенційної кризи, кризи життєвих цінностей і смислів, у якій опинилась особистість на етапі переходу до ринкової економіки і демократичної організації суспільства; по-друге, осмислення існуючих в українському суспільстві типів (моделей) поведінки особистості і відповідно до них життєвих стратегій і компетентностей; по-третє, відсутністю чітко обґрунтованих підходів до виявлення (ідентифікації) і побудови життєвих орієнтацій особистості; по-четверте, неготовністю педагогів надати практичну допомогу молоді в розробці технологій формування життєвої стратегії, освоєнні життєвої компетентності [42, с. 7].

РОЗДІЛ 4

ЕФЕКТИВНІСТЬ ЖИТТЄЗДІЙСНЕННЯ ОСОБИСТОСТІ: ВІД ЖИТТЄВОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДО ЖИТТЄВОГО УСПІХУ

Особистість постійно перебуває в процесі динамічного розвитку. Її життя є здійснення самореалізації, тобто протягом свого матеріального буття людина намагається досягати поставлених цілей, стати успішною. Самореалізація є в першу чергу реалізацією життєвого потенціалу, здобутого або природного, який є сукупністю можливостей, талантів і устремлінь. Чим більш стабільні і економічно високі показники суспільства, тим більше шансів в особи стати успішною. Це питання є актуальним в сучасний період через велике поширення західних цінностей успіху та самореалізації, які були сприйняті більшістю молодого населення України. Тому в цьому дослідженні ми спробуємо проаналізувати чинники ефективності життєздійснення особистості в постмодерному суспільстві, які еволюціонують дуже швидко разом зі змінами політичної, економічної, технічної, культурної ситуації в країні та світі.

Отже, продовжуючи попередню думку, зазначимо, що серед факторів, які впливають на людську особистість, її свідомість, поведінку і діяльність провідним є науково-технічна революція, яка, охопивши всю земну кулю цілком, зримо і суттєво змінює обличчя планети і життя людей. Наш час ознаменований і епохальними успіхами в економіці, науці, соціальній сфері, і безпрецедентним за складністю і напругою вузлом суперечностей, соціальними і екологічними катастрофами. Тріумф науки і техніки, зростання продуктивності праці і матеріальних благ, освіти і кількості вільного часу відкривають неозорі перспективи для розвитку людства і всебічного розвитку особистості, прилучення широких мас до здобутків духовної культури, забезпечення умов для формування всебічно розвиненої, фізично і духовно здорової особистості. В етиці технократичного тлумачення широке

розповсюдження одержала точка зору, відповідно до якої нові види діяльності, що виникли під впливом науково-технічної революції, ніби формують і нові позитивні якості особистості: добросовісність, почуття обов'язку, дисциплінованість, відповідальність і т.д. Словом, рівень розвитку науки і техніки визначає і рівень розвитку якостей людини, її гуманізації, а разом з цим розвиток і гуманізацію всього суспільства. При цьому не враховується та важлива обставина, що техніка розвивається за своїми, зовсім іншими, ніж людські, законами, в яких гуманістичне начало не має суттєвого значення. А це містить в собі небезпеку перетворення ситуації «система для людини» в ситуацію «людина для системи» з усіма тими наслідками, що породжуються нею. Відомий канадський соціолог М. Маклюен, наприклад, твердить, що людина в наш час поступово перетворюється в «статеві органи машинного світу, на зразок того як бджола – рослинного світу» внаслідок її симбіозного зв'язку з машинами і машинними технологіями [101, с. 220].

Один із найвизначніших вчених-фізиків ХХ століття П. Капіца на міжнародному форумі, присвяченому актуальним проблемам сучасної науки, сказав, що науково-технічний прогрес дав лише кількісний, а не якісний приріст духовної культури, а саме вона і визначає розвиток людства, оскільки робить людину господарем природи і свого буття; що необмежене зростання матеріального споживання стає для людини шкідливим і гальмує її духовний розвиток, бо вимагає максимального напруження фізичних і духовних сил, а організація праці за високої її продуктивності вимагає строгої регламентації і позбавляє її свободи; що за високий рівень матеріального достатку людині приходится платити не тільки своїм фізичним і психічним здоров'ям, але і своїм щастям [58, с. 69-70].

Зазначимо, що доки в науково-технічний прогрес не будуть внесені належні морально-гуманістичні начала та цілі, існує реальна небезпека як людській особистості, так і суспільству в цілому. Сучасна науково-технічна революція і зв'язані з нею соціальні процеси сприяли не тільки «онаучненню» матеріального виробництва і «технізації» умов життєдіяльності людей, але й

збільшенню інтегральних моментів в культурі, інтернаціоналізації і «космополітичному утилітаризму», що, на думку М. Хайдеггера, поставило під загрозу «укоріненість» сучасної людини. Причому втрата «коренів» викликана не лише зовнішніми обставинами життя людини і її долею, а впливає з самого духу двадцятого століття, а характерний для нього тоталітаризм як політична система – «це не просто форма правління, але наслідок незагнужданого панування техніки [157, с. 106]». Бурхливий розвиток науки і техніки, постійне зростання вимог до людини зробили її життя надто стрімким і вона не в змозі все побачити і осмислити. Розірвавши безпосередні зв'язки з дійсністю, сучасна людина в основному сприймає світ на базі старих уявлень і знань. Це зумовлює розрив між тим, що відбувається в зовнішньому відносно до неї середовищі, і тим, що зафіксувалось в її свідомості і чим вона оперує як своїм духовним фондом.

Прогрес і успіхи суспільства визначаються не простим зростанням виробництва і матеріального достатку, а наявністю і утвердженням неперехідних цінностей, якими є, насамперед, духовні цінності, – дефіцитні і для найбільш цивілізованих країн з високим рівнем матеріального достатку. Якщо широкі народні маси в силу своєї інертності нездатні піднятися вище за буденну свідомість, вийти з-під влади матеріальних потреб і безпосередніх інтересів, перебувають в невіданні, то інтелектуальне ядро суспільства, творчі уми не можуть не бачити неспроможність і безперспективність капіталізації без гуманізації суспільного життя і утвердження неперехідних цінностей. Оскільки зростання благ і матеріальних цінностей почало безпосередньо залежати від техноеволюції, то вона не тільки стала визначальним фактором сучасної цивілізації, але й підкорила своїм цілям і завданням саму культуру, а відповідно і людину. Наростаюча тенденція до машинізації і автоматизації, збільшуючи продуктивність праці, дедалі робить людину залежною від виробництва і технологічного процесу, перетворюючись в своєрідного тирана. «Розумні» машини і автомати не тільки бездоганні і невтомні виконавці, але й безкомпромісні і безжалісні у своїх вимогах до своїх напарників – людей, не

прощають їм будь-якої неузгодженості і відступу від закладених в них програм. При цьому не враховується, що технічна система і система психічної діяльності людини можуть бути представлені як динамічні системи, що протистоять одна одній, кожна з яких підкоряється своїм законам. Автоматика, кібернетика, мікроелектроніка, взявши на себе функції людського інтелекту і кращі людські навички до праці, скоро зовсім замінять людину в багатьох видах виробництва; вже сьогодні є сфери, де від працівника не вимагається ніяких талантів, а його функція зводиться фактично до вмикання і вимикання механізму. Примушуючи людину пристосовуватись, ускладнюючи і інтенсифікуючи виробничий процес, посилюючи над нею контроль, техніка і технологія роблять її діяльність «заорганізованою» і «зв'язаною», а саме життя набирає рис «загодованості» ззовні. Смісл же людської діяльності може міститись тільки усередині людини. В самих же технологіях, за висловом С. Лема, завжди закладена небезпека «оголення» інстинктів, властивих людині [70, с. 397].

Для оптимістичного світосприйняття людини необхідно, щоб вона відчувала себе комфортно, очевидно, слід надати їй можливість бути вільною, працювати за покликанням, задовольнити матеріальні і духовні потреби, допомогти облаштувати побут і мати високе дозвілля, словом, створити гідні об'єктивні умови і бажані суб'єктивні стани. Оскільки ж людина є суб'єктом історичного процесу творцем власного буття то перед нею, вважає А. Печеї, стоїть дилема: «...Або вона повинна перемінитись як окрема особистість і як частина суспільства, – або їй судилося зникнути з лиця землі [107, с. 215]». Шляхи врятування, на думку А. Печеї, слід шукати не поза людиною, а всередині неї, в її ідеалах, умонастроях, бажаннях тощо, словом, в духовних цінностях. Співзвучною з думкою А. Печеї є думка авторів книги «Шляхи і роздоріжжя сучасної цивілізації». Зокрема, вони пишуть: «Життя людини, а відповідно і народу, світової цивілізації в цілому може продовжуватись лише будучи підведеним під величні святині, що дають морально-поведінкові орієнтири. На цій основі минулі покоління виживали в найтяжчих умовах...

Наше суспільство сьогодні таких орієнтирів практично позбавлене. Це – підсумок всієї трагічної вітчизняної історії ХХ ст. [105, с. 12]».

Отже, якщо погодитись з тим, що майбутня доля людства багато в чому залежить від якості людської особистості, її духовності, то наряду з необхідними для її нормального функціонування матеріальними благами слід забезпечувати неперехідними духовними цінностями і давати ціннісні орієнтири, звертаючись до втраченого і створюючи нове. Тобто, користуючись термінологією філософа кінця ХІХ ст. К. Леонтьєва, треба спрямувати всі зусилля на припинення «вторинного спрощення» і створити умови для формування «квітучої різноманітності» фізично і морально здорових людських особистостей, і тільки за наявності належної кількості таких людей можливі докорінні зміни в суспільстві і його прогрес [131, с. 330-36].

Успішна самореалізація особистості є запорукою такого прогресу та стабільного розвитку суспільства і держави. Адже тільки фізично і морально здорові люди здатні повністю реалізовувати свій потенціал, досягати поставлених перед собою цілей відповідно до покликання та бажань – і ставати успішними, розвиненими та духовно повноцінними. Реалізація особи відбувається через досягнення успіху. Спробуємо розглянути явище успіху, яке займає значне місце в шкалі цінностей сучасної людини.

Успіх у певній діяльності – один із компонентів мотивації досягнення. Коли людина прагне досягти успіху, прагне до високих результатів у діяльності – це свідчить про наявність у неї сильної мотивації досягнення. Для когось особистісно дуже важливим є досягнення успіхів у діяльності, для інших – менш важливим. Від того, якого значення людина надає досягненням у певній галузі, залежить її прагнення займатися саме цим. Успіх у діяльності залежить не тільки від здібностей людини, а й від прагнення досягти мети, від цілеспрямованої і наполегливої праці задля досягнення успіху. Для досягнення успіху в діяльності важливі як здібності, так і наявність високого рівня мотивації досягнення. Трапляються випадки, коли менш обдарована

особа, але більш вмотивована, досягає з часом кращих результатів у діяльності. Сильномотивована людина прагне успіху, і, звісно, схильна більше працювати. А для недостатньо вмотивованого індивідуума успіх не є привабливим, що і визначає невисоку ймовірність його досягнення. Відомо, що ті люди, які розраховують на успіх у виконанні діяльності, справді справляються з нею краще. Очікування високого (позитивного) результату впливає на формування у людини «почуття ефективності», котре спонукає її працювати краще. Віра у свої здібності, у власну спроможність подолати труднощі спонукає до наполегливої роботи. А коли людина не впевнена у своїх силах, коли не надіється на успіх, то це її знемотивовує, «відбиває» бажання працювати. Віра у власний успіх залежить від успішності в попередніх спробах діяльності, від відповідного налаштування на успіх. Коли людина часто досягала успіху в минулому, це позитивно впливає на формування в неї надії на успіх (вона вірить у себе і у свою спроможність досягти успіху). Поразки, невдачі у минулому, звісно, негативно впливають на віру в успіх. Після серії невдач людина втрачає впевненість у собі, очікує поразки і в наступних спробах. Ось чому важливим є досягнення невеликих проміжних результатів у діяльності. Часом попередні результати не мають особливого значення для формування «почуття ефективності».

Люди з однаковими результатами (в минулому) інколи по-різному оцінюють власні здібності і мають різні очікування. Так, чоловіки, як правило, більш упевнені у своїх здібностях, частіше зорієнтовані на успіх (і очікують позитивного результату), ніж жінки. Таким чином, не тільки попередні успіхи та невдачі визначають надію на успіх, а й оцінка своїх здібностей загалом. Така самооцінка є відносно стабільним психічним утворенням, хоча ситуативні фактори певною мірою впливають на неї. Наприклад, актуалізація власних здібностей може підвищити віру людини в ефективність власної діяльності. Коли людина усвідомлює наявність у себе здібностей, які можуть забезпечити успіх, це позитивно відображається на її впевненості в успішності власних дій.

Цілеспрямованість і наполегливість – це такі вольові якості, які забезпечують досягнення успіху.

Цілеспрямованість – це підпорядкування людиною своєї поведінки і діяльності головній меті, готовність і рішучість віддати усі сили, здібності для її досягнення. Цілеспрямованість визначає планомірне здійснення досягнень мети, а все, що заважає або не сприяє досягненню мети, відкидається.

Наполегливість – це здатність доводити до кінця прийняті рішення, прагнення досягти поставленої мети, долаючи усі перепони і труднощі. При невдачах наполеглива людина не падає духом, а навпаки, прагне ще рішучіше досягти запланованого і шукає для цього нові шляхи та засоби. Наполегливість особливо проявляється при подоланні труднощів, при виконанні складної, нудної, але необхідної роботи. Без наполегливості неможливо досягти високих результатів у діяльності. Суб'єкт, якому не вистачає цих вольових якостей, при незначних невдачах розчаровується, опускає руки. І навпаки, наполеглива людина докладе всіх зусиль, щоб досягнути мети, буде долати будь-які перепони і труднощі, при невдачах не розчаровується, а ще з більшим завзяттям береться за справу. Наполегливість яскраво проявляється у здатності людини долати внутрішні та зовнішні труднощі при досягненні мети. Зовнішні труднощі – це об'єктивні обставини, перепони з боку інших людей, які не залежать від суб'єкта (але він своїми діями може долати їх). Внутрішні труднощі, які змушена долати людина – це лінощі й інші негативні риси характеру, які не сприяють, а заважають досягненню мети. Людина повинна подолати ці труднощі, знайти стимули до діяльності, якщо вона розраховує досягти успіху.

Якщо діяльність суб'єктивно є надто складною, то це формує у людини почуття безпорадності. Після серії невдач знижується рівень мотивації до діяльності, втрачається інтерес до неї. Коли ж діяльність є легкою, то це позбавляє її розвиваючого ефекту. Високий, але адекватний можливостям індивіда, доступний рівень складності завдань забезпечує можливість набуття досвіду успішного переборення труднощів.

Прагнення людини до мети послаблюється внаслідок невдалих спроб досягти її. Коли ж мета здається доступною, коли людина бачить поступове просування до мети, то з'являється і натхнення для подолання перешкод на шляху до неї. А якщо людина відчуває свою безпорадність, коли бачить, що всі спроби залишаються марними, то мета при цьому знецінюється, мотивація до діяльності зменшується. Людина починає думати, чи варто за таких обставин продовжувати займатись діяльністю.

Польова поведінка (мимовільні дії) має місце тоді, коли зовнішні подразники, об'єкти, які знаходяться в психологічному полі, визначають поведінку людини. Така поведінка зумовлюється впливом зовнішніх чинників, реагуванням на зовнішні подразники (кинутий м'ячик людина відбиває, на оклик повертається тощо). Вольова поведінка (довільні дії) детермінується внутрішніми потребами. Така поведінка здійснюється за допомогою необхідних для цього засобів (знаків, слів, програм дій. Довільні дії (намір) мають досить складну структуру. Людина, керуючись певною потребою, шукає спочатку засоби задоволення цієї потреби, актуалізує досвід, складає програму дій: ще до здійснення діяльності свідомість забезпечує її програмування і самореалізацію. Подамо структуру довільних дій: 1) мета (свідомо поставлена), якої прагне досягнути людина; 2) розробка (або актуалізація) програми тих дій і операцій, які необхідно здійснити для досягнення мети; 3) з'ясування критеріїв успішності дій і співставлення з ними реально отриманих результатів; 4) прийняття рішення щодо ефективності діяльності або ж щодо необхідності внести певні корективи. Саморегуляція довільної дії передбачає довільний контроль над її плануванням і виконанням.

Коли людина не відчуває достатньої мотивації до діяльності, коли їй не цікаво виконувати її, але вона змушені це робити, то вона намагається знайти сенс цієї діяльності для. Уміння знайти особистісний сенс у тій діяльності, яка регламентується зовні, значно полегшує її виконання. Залучення додаткових мотивів спонукає людину до діяльності. Прагнення подолати лінощі, страх,

слабкість теж дає емоційне задоволення, переживається як перемога над собою і може бути одним із мотивів діяльності. Кожна особистість, якою б талановитою вона не була, на певному етапі свого життя зазнає невдачі. Чим сміливішими і рішучими є дії, тим вищим є ризик і ймовірність фіаско. Успіх і невдача становлять нероздільне ціле. Результат діяльності, коли він оцінюється з однієї точки зору, здається успіхом, а якщо проаналізувати його з іншого боку – подібний на невдачу. Оцінка результатів роботи значною мірою залежить від прийнятих стандартів. Якщо в певному суспільстві такі стандарти надто високі, то це унеможлиблює досягнення успіху.

Невдача не є чимось випадковим, не є простим збігом обставин. Її причини слід шукати в особистісних факторах, у низькому рівні мотивації, у відсутності компетентності тощо. Часто причини невдачі полягають у тому, що людина ігнорує об'єктивні умови, не враховує матеріальної, суспільної та психологічної дійсності. Одним із факторів, що призводить до невдачі, може бути необґрунтований оптимізм у прийнятті рішень. Люди надто часто переоцінюють власні шанси досягти цілей. Таким чином, суб'єкт збільшує мотивацію до сміливих ризикованих дій, водночас він блокує раціональну оцінку можливостей і об'єктивних умов. Врахування умов – це не тільки аналіз того, що відбувається тепер, але також і передбачення ситуацій, які можуть виникнути у майбутньому. Уміння передбачити те, що може статися, оцінити ймовірність – ось ключі до успіху. Людина може адекватно оцінити умови, вибрати оптимальну програму дій, але зазнає невдачі при першій спробі її реалізації. Успішне виконання діяльності можливе лише за умови «тривалої мотивації», наполегливості в реалізації програми і задумів, раціональних витрат часу і енергії. Чудові ідеї не реалізуються саме тому, що бракує відповідних особистісних рис (наполегливості, сміливості тощо) і належної мотивації для їхньої реалізації. Продукувати ідеї, складати досконалі програми і плани – недостатня умова успіху. Необхідно також певне мотиваційне напруження, пов'язане з реалізацією програм і планів, умінням втілювати їх у життя.

Часто прагнення до успіху буває недостатньо стійким і сильним, що зумовлює швидку відмову від діяльності і вихід з гри (коли є значні перешкоди і труднощі). Трапляється і так, що люди мобілізують усю свою енергію і час на підготовку до діяльності, а потім у них не вистачає сил для виконання, для подолання перепон. Часто перші позитивні результати стають помітними тільки через певний проміжок часу. Навіть незначного успіху доводиться чекати доволі довго. Більшість людей зорієнтовані на швидкий успіх. Сам процес діяльності приносить їм мало задоволення. А для тривалої мотивації лише результативної установки недостатньо, необхідно стійке захоплення процесом діяльності.

Люди не завжди є достатньо зрілими, щоб виконувати діяльність без початкових підкріплень. Найменшого успіху, схвалення, визнання (що становить суть позитивного емоційного підкріплення) доводиться чекати доволі довго. Нетерпляче прагнення досягти негайного результату є істотною вадою багатьох людей (підприємців і менеджерів).

Певна частина людей (а в нашому суспільстві таких досить багато) не прагне до успіху. Успіх часто викликає в навколишніх заздрощі та агресію. Успіх пов'язаний з небезпекою, тривогою і фрустрацією в процесі діяльності, а також із негативним ставленням навколишніх. Лише людина, яка здатна подолати упереджене ставлення інших щодо власних успіхів, котра спроможна впоратися з тиском і вимогами оточення й зберегти власне «Я», може розраховувати на збереження мотивації діяльності і буде прагнути до подальших успіхів. Легше всього злитися з «сірою масою», бути таким, як усі. В такому разі гарантовано позитивне ставлення до людини, принаймні, її найближчого оточення. Можна припустити, що тільки тоді, коли індивід відмовиться від свого «Я», від своїх високих домагань і прагнень, інші люди будуть ставитися до нього більш дружньо. А поки суб'єкт зорієнтований на успіх і перебуває у «ворожому» оточенні людей (які менше спрямовані на цілі, для котрих більш важливими є інші цінності), слід очікувати якщо не

негативного, то, принаймні, не дуже схвального ставлення до його успіхів [47, с. 34-52].

Отже, після такого психологічного екскурсу повернемося до аналізу практичної сторони цінностей успіху. Як вже зазначалося, важливою особистісною складовою, що визначає пріоритети поведінкової активності, є уявлення людей про успіх. Власне успіх є однією з фундаментальних культурних системотворних категорій, навколо яких формується певний соціальний порядок. Сама ситуація трансформацій поєднує такі компоненти картини світу, як втрати і надбання з уявленнями про успіх і поразки. Категорія успіху є вельми динамічною і змінюється не лише залежно від конкретних суспільних умов, а й відбиває багатоманіття можливих групових та особистісних ціннісних пріоритетів у межах конкретного суспільства. Тому критерії визначення життєвого успіху в принципі не претендують на всеосяжність: для одних найвагомішим показником життєвих досягнень виступають гроші, для інших влада, хтось орієнтується на щастя, а для когось на першому місці – моральні орієнтири. Водночас це не означає, що в цій сфері взагалі неможливо визначити певні пріоритети, аналіз яких може слугувати підґрунтям для створення адекватної картини перетворень у свідомості та поведінці людей.

Мірою перебігу соціальних трансформацій вочевиднювалося, що разом із перетвореннями в суспільстві відбувається зміна уявлень про успіх в образно-символічному просторі масової та індивідуальної свідомості. Дослідники вже зазначали, що кардинальним напрямом цих змін є зрушення ціннісних пріоритетів у бік моделі, яку Д. Мак-Клелланд свого часу пропонував називати «досягальницькою». Попри не таке вже й давнє радянське минуле, що характеризувалося зокрема й конкретною сукупністю «символів визнання індивідуального успіху з боку держави та інших бюрократичних структур», 1990-ті роки реанімували символічну значимість категорій успіх, везіння тощо, і це «повернення» відбувалося на тлі радикальної поляризації суспільства. Так, О. Согомонов, який досліджував

успіх у картині світу пострадянських професіоналів, зазначає, що «багаті стають ще багатшими, а бідні – ще біднішими» – такою є риторична формула не лише соціального, а й віртуального структурування нового символічного порядку Успіху-і-Невдачі. Світ поділяється на небагатьох переможців, які виграли випадково або нечесно, і переважну масу тих, хто остаточно програв.

Мабуть, у новому соціальному контексті слід було очікувати певних змін головних пріоритетів успіху. Ціннісні пріоритети коливаються навколо незначної кількості ознак. Очолюють список символів успіху – гроші, матеріальна свобода, багатство, добра репутація, любов близьких (і оточення). Друга група метафор успіху, що згадуються набагато рідше, – це влада, радість перемоги або тріумфу; завершують список самоствердження, усвідомлення власної переваги і пам'ять у поколіннях. Причому у різних професійних груп пріоритети суттєво різняться: підприємці тяжіють до ідеї «чистих грошей», управлінці центруються навколо репутації й усвідомлення власних переваг, політики віддають перевагу парі репутація-гроші, люди творчих професій – самоствердженню.

Як зазначав Мангейм, прагнення соціального успіху закладене в підвалинах соціального життя, бо людина в суспільстві безпосередньо не спрямована на досягнення, а через його посередництво задовольняє насамперед прагнення соціального успіху. Тобто поняття про успіх тісно пов'язане з поняттям про досягнення. Ця спорідненість, на думку Мангейма, зумовлена тим, що родовим для них обох є поняття «реалізація». Причому досягнення не завжди приносить успіх, оскільки фундаментом останнього є «визнання» як самого досягнення (об'єктивний успіх), так і його автора (суб'єктивний успіх). Фактично можливим є досягнення без успіху, коли, наприклад, визнання не приходить до творця за життя, і успіх без досягання, коли людина набуває високого статусу за збігом обставин. У такому разі доречніше казати про удачу, яка може бути й незаслуженою. Зазначимо принагідно, що в масовій свідомості удача як чинник успіху цінується доволі високо. Результати досліджень засвідчують, що удачу серед низки чинників,

що ведуть до досягнення багатства, називають близько 40% опитаних, вважають її важливою для досягнення високого суспільного статусу майже 60% опитаних тощо.

Об'єктивний успіх сконцентрований переважно у трьох царинах суспільного життя: успіху владі, в економічній сфері й у кар'єрі. Це те, що, на відміну від доволі суб'єктивного «визнання», можна реально зафіксувати. Слава і визнання швидкоплинні, залежать від «публіки», тому мінливі й слабо прогнозовані. На відміну від них багатство і влада стабільніші і певним чином взаємодоповнюють одне одного. Проте мірою розвитку суспільства ці співвідношення поволі змінюються. Як зауважив В. Зомбарт, давнє багатство, що колись було отримано через владу, поступово заміщується владою, яка гарантується багатством. Поволі зростає і значення слави, яка репрезентує визнання у сфері культурних досягнень.

Із плином часу в суспільствах коло можливостей для досягнення суб'єктивного та об'єктивного успіху помітно розширюється. Скажімо, ареною визнаних досягнень стає спорт, масова культура тощо. Звернемо увагу й на те, що багатство, влада і слава об'єктивно не вичерпують можливих орієнтирів успіху, оскільки за їх допомогою суспільство не в змозі контролювати соціальну структуру цілком. Цю прогалину надолужує інша сфера регуляції – релігія і мораль, які також є джерелом можливих орієнтирів життєвого успіху.

На відміну від таких символів, як багатство чи досягнення влади, які можна «зафіксувати» об'єктивно, щастя видається чимось украй суб'єктивним. Проте насправді психологічний стан символізує цілком конкретну ситуацію успіху внутрішнього. Йдеться про збіг домагань і досягнень особистості. Як зауважував С. Рубінштейн, співвідношення між конкретними спонуками та результатами діяльності людей визначає їхнє «щастя» і задоволення від життя. В цьому й реалізується в найглибшому сенсі співвідношення особистісного та суспільно значимого. Не випадково вже за часів Аристотеля та Геродота щастя тлумачили як благо, сутність якого

становить загальне переважання добра над злом і формування позитивного балансу життя.

Орієнтації на успіх сьогодні мають переважно змістовий характер і доволі слабо пов'язані з процесуальними характеристиками. Великою мірою це є наслідком усталеності уявлень про низьку цінність особистісного динамізму, який фактично не виступав реальним чинником досягнення успіху за радянську добу. На відміну від вимог ринкового суспільства, для якого швидке пристосування до змін є актуальною цінністю й необхідною умовою досягнення успіху, радянські реалії спрямовували індивіда насамперед на постійне і послідовне виконання чітко означених правил.

Відповідно до даних сучасних досліджень картина успіху в уявленні українців має наступний вигляд. Як бачимо, система пріоритетів доволі чітка. Майже половина населення України орієнтується на економічний успіх, понад чверть – на статусний і владний, ще чверть вважає ознакою успіху щастя або везіння. До речі, два останні показники до певної міри пов'язані, адже не випадково про того, кому поталанило, кажуть, що він «народився під щасливою зорею». Мораль і професіоналізм відчутно позаду, їх як ознаку успіху назвали лише по 16%, що втричі менше, ніж за позицією «багатство». У групі респондентів, які за самооцінкою позиціонують себе як «бідні», трохи вища цінність такого критерію успіху, як «багатство» (49% проти 42% у тих, хто відніс себе до групи «середніх»), тоді, як у групі «середні» більше порівняно з «бідними» тих, хто орієнтується на критерій щастя (30% проти 24%).

Серед причин успіху, відповідно до соціологічних опитувань, превалюють традиційні соціальні чинники. Шлях до успіху починається, на думку більшості, з доброго матеріального становища, підкріплюється зв'язками і серйозною освітою. Психологічні характеристики як складова успіху, також визнаються важливими. Характерно, що талант оцінено набагато вище, ніж таку необхідну складову успіху, якою за радянських часів

було відповідне соціальне походження чи вдалий шлюб. Незначним порівняно з іншими показниками, є вплив місця проживання.

Дослідження свідчить, що в суб'єктивній картині світу існують зв'язки між ознаками успіху та необхідними умовами його досягнення. Серед зорієнтованих на багатство вищою є оцінка таких чинників досягнення успіху, як добре матеріальне становище та наявність зв'язків. Орієнтовані на досягнення влади також центровані на наявності грошей, зв'язків, а також більшою мірою, ніж представники інших орієнтацій, акцентують увагу на відповідному соціальному походженні. Шлях до кар'єри пов'язаний із тими самими пріоритетами, що й шлях до багатства. Це насамперед добре матеріальне становище і наявність зв'язків. Крім того, досягнення кар'єри більшою мірою пов'язане в уявленнях респондентів із ґрунтовною освітою. Водночас майстерність як орієнтир успіху передусім пов'язана з психологічними характеристиками: вмінням ставити цілі, наполегливістю, працьовитістю, терпінням. Показово, що цей шлях до успіху, який не можна купити за гроші або за допомогою зв'язків, а можна досягти лише власними зусиллями, приваблює людей найменше.

Більшість, тобто 53% населення вважає, що належить до людей, чий шанси досягти успіху в житті «такі ж, як у всіх», ба й «вищі, ніж у всіх» (4%). Порівняння суб'єктивної оцінки шансів і самооцінки психологічних якостей демонструє, що остання помітно зростає у тих, хто фіксує у себе активність, гнучкість тощо. Водночас у людей, які заперечують, що мають шанси здійснити свої життєві плани, досягти успіху в житті, відповідні якості за самооцінкою фіксуються рідше.

У короткому підсумку хочемо зазначити, що ситуація успішності-неуспішності в соціальному контексті нині є вельми суперечливою. В суспільстві існують певні орієнтири досягнення успіху, але водночас немає віри в те, що людина може його досягти. При цьому люди, які демонструють активні поведінкові стратегії, оцінюють власні шанси на досягнення успіху порівняно вище й підкріплюють це певним комплексом психологічних

характеристик, які відповідають поширеним у суспільстві уявленням стосовно шляхів досягнення успіху [52, с. 315-326].

Успішність є засобом самореалізації особи. Самореалізація – прагнення кожної людини реалізувати свої успадковані і набуті потенційні можливості. Обумовлено наявністю генетично визначеної потреби (мети) розвитку. Шлях до найбільш повної самореалізації відкривається лише після задоволення насущних потреб людини, що досягли у своєму духовному розвитку стадії творчої особистості. Спосіб, механізм реалізації сутності, в цілому, є продовженням самої сутності явища, процесу, предмета. І в цьому – перший принциповий момент в характеристиці явища самореалізації особистості. Механізм самореалізації – це поняття, в якому відображається структура самого явища (самореалізації), влаштування його сутності, а також схема «руху» цієї сутності у форми прояву. Цей механізм пов'язаний з практичною реалізацією суб'єктивних якостей особистості, опредметнення її потреб, здібностей, знань, вмінь, навичок, чуттєвих якостей, вольових, емоційних тощо. Тому механізм самореалізації повинен в себе включати такі елементи, взаємодія яких найбільшою мірою відповідає б цієї вимозі. Соціальна активність, творчість, життєтворчість особистості, культура – саме ті способи та засоби самореалізації, завдяки яким можливе саморозгортання індивідуальності особистості. Найважливіша потреба особистості – самоздійснення, самостворення, яке має переважно внутрішні спонуки свого прояву. На індивідуальну діяльність, згідно з відомою формулою С. Рубінштейна, зовнішні чинники діють через внутрішні умови [119, с. 129]. Всякий зовнішній регулятивний вплив на людину здатний призвести до яких-небудь змін її дій лише будучи опосередкованим внутрішніми процесами регуляції індивідуальної життєдіяльності людини, тобто процесами саморегуляції. Зовнішня необхідність не є безпосередньо рушійною силою поведінки індивіда, оскільки її можливості значно обмежені «здатністю особистості до внутрішнього опору зовнішнім регулятивним впливом та їх внутрішньому перетворенню – дезактивації, трансформації і т. д. [158, с. 12]».

В цих перетвореннях проявляється індивідуальність особистості, її особливе ставлення до соціального, заґрунтоване на власному світовідношенні, рухоме системою потреб, інтересів, цілей особистості. Конкретна діяльність особистості соціально детермінована в своїй сутності, в кінцевому підсумку, а безпосередньо регулюється самою особистістю. В самодетермінації і проявляється ця відносна незалежність діяльності індивіда від зовнішньої впливовості. Механізм самореалізації особистості, і в цьому його суттєва особливість, пов'язаний насамперед з практичним втіленням її соціальної активності, проявом самостійного, творчого начала в особистості. Він розкриває характер взаємостосунків особистості та суспільства, реалізуючи в них самореалізацію як принцип включеності індивіда в систему суспільних відносин. Практично втілюючи сутність самореалізації, яка в своєму розгортанні прагне цілісності, механізм самореалізації особистості не може не бути цілісним явищем, як за сутністю, так і за структурою. Його цілісність розкривається в тому, що всі його елементи (способи, засоби самореалізації, детермінанти) підпорядковані одній цілі – найбільш повному і вільному розкриттю індивідуальності особистості.

Важливим елементом механізму самореалізації особистості є її засоби. Ця думка закономірно впливає з аналізу способів самореалізації, які об'єктивно функціонують тільки у взаємозв'язку із засобами. Засоби самореалізації особистості – це суспільні інструменти, використовувані особистістю з метою адекватного опредметнення власної сутності. Це означає, що зміст таких засобів має з необхідністю відображати людську сутність незалежно від форми прояву. А це є культура. Адже вона – концентрований підсумок в розвитку людських сутнісних сил, певний його зріз, поле людських смислів. Таким чином, культура виступає соціальною спадковістю, завдяки якій можливе «входження» індивіда в соціальне – його розпредметнення. Вона ж виступає і тим інструментом, за допомогою якого особистість самореалізується. Разом з тим, самореалізація особистості (і за сутністю, і за формою) пов'язана з самопізнанням і самооцінкою особистості, її

усвідомленим, цілеспрямованим формуванням власних потреб, інтересів, цілей, ідеалів. Тут процеси самодетермінації є невіддільною частиною цілісного механізму самореалізації. Звідси необхідність розгляду останнього в діяльнісному плані, через самодетермінацію і соціальне стимулювання соціальної активності, творчості, життєтворчості. Бо ж самі способи самореалізації спрямовані на практичне подолання суперечностей особистості, які одночасно є і джерелом, рушійною силою її самореалізації.

Соціальна активність – широко застосовуване в сучасній філософській літературі поняття, яке відображає, як правило, проблематику, пов'язану з розвитком та реалізацією суб'єктивних аспектів в діяльності суспільства, класів, суспільних груп, етнічних спільностей, індивідів. Соціальна активність притаманна такій діяльності, в ґрунті якої лежить свобода і самодіяльність особистості. Насамперед, розмежуємо поняття соціальної активності і соціальної пасивності. Часто під соціальною пасивністю розуміють лише недолік першої, звуження соціальної активності, навіть її відсутності або спрямованість переважно на задоволення особистих інтересів індивіда [154, с. 17; 169, с. 270-304]. Останнє особливо ілюструє ту закономірну тенденцію теоретичного обґрунтування практичного придушення особистого, індивідуального суспільним, колективним (яке найчастіше підміняється державним, відомчим). Насправді ж переслідування індивідом особистого інтересу не заперечує служіння суспільству, нації, колективному. Навпаки, дійсну соціальну активність особистості тільки і можна сформулювати завдяки втіленню її власних інтересів, які органічно зав'язані з суспільними. Тому питання відмінності соціальної активності і соціальної пасивності закладається не в тому, куди вони спрямовані, не в звуженні чи розширенні сфер їх дій, не в результатах, хоч це і важливо стосовно існуючої в суспільстві шкали цінностей. В своїй сутності соціальна активність відрізняється від соціальної пасивності одним – джерелом свого виникнення і розгортання. А саме, соціальна активність є сукупністю змін та дій суб'єкта, що

детермінуються ним самим і є результатом розв'язання його внутрішніх суперечностей, що характеризують суб'єкта як істоту самодетерміновану.

Соціальна активність – це діяльність самодостатньої особистості, і суттєвою рисою такої діяльності є творче, самодіяльне начало. В цьому процесі індивід усвідомлено втілює власні потенції, здібності, знання, вміння, навички. Завдяки самодіяльності особистість стає творцем не лише власного життя і долі, але і в міру піднесення до всезагального виступає активним суб'єктом суспільних відносин. Соціальна активність відрізняється від простої зайнятості, яку можна порівняти з соціальною пасивністю (відчужена активність). За відчуженої активності індивід не відчуває себе суб'єктом власної діяльності, результат його активності знаходиться поза його особистістю, відокремлений від неї і протистоїть їй, а тому і є відчужений від індивіда. Фактично дія здійснюється не індивідом, а над індивідом, оскільки джерело активності розташоване поза людиною. Зовсім інша картина мотивів діяльності та її результатів при невідчуженій активності. Індивід є суб'єктом своєї діяльності, творцем власного життя і суспільних відносин, в які він включений. Його соціальна активність є результатом розв'язання внутрішніх суперечностей життєдіяльності, породжених прагненням самоідентифікації, а тому – проявом потенційних можливостей індивідуальності. В цьому випадку людина, її діяльність і результат невіддільні один від одного. Соціальна активність тут розуміється як внутрішня активність, як відображення певного стану діяльності людини, її готовності і здатності до продуктивного, ефективного, адекватного застосування своїх людських саме потребою особистості в самореалізації. Сучасні дослідження, наприклад, підприємницької діяльності, де соціальна активність проявляється з особливою силою, показують, що в 50,4% випадках мотивом до такої діяльності є стремління реалізувати свої здібності [110, с. 64].

Розуміння соціальної активності як способу самореалізації особистості впливає з ряду міркувань. Потрібно виходити з того, що сутність самореалізації та її спосіб – не різні процеси, хоч і не одне і те ж. Спосіб є

практичним втіленням сутності, тим, завдяки чому остання набуває свого існування. Значить, спосіб самореалізації не може бути цілковито самостійним стосовно сутності самореалізації. Більше того, він є її практичним продовженням.

Як специфічний за своєю сутністю процес, самореалізація особистості вимагає і відповідного способу буття, тобто такої діяльності, яка характеризується цілеспрямованістю, свободою і самостійністю та здійснюється за потребою. Саме такою і є соціальна активність особистості, що заключає в собі самодіяльне, творче начало. Причому, останнє якраз характеризує її як внутрішньо детерміновану, що має пряме відношення до процесу самореалізації особистості. Таким чином, самореалізація і соціальна активність виступають як сутність і спосіб її практичного буття, як процес розкриття і реалізації сутнісних сил особистості і певний стан діяльності, спрямований на практичне втілення вказаного процесу. Кінцевою метою соціальної активності є втілення саме внутрішньо притаманних особистості потенцій, здібностей, творчих можливостей.

Звідси випливає, що соціальна активність виступає універсальним способом самореалізації особистості. Така універсальність означає, що соціальна активність є ґрунтом формування всіх інших способів самоздійснення особистості як за формами (завдяки взаємодії сфер та видів діяльності та її суб'єкту: трудова, суспільно-політична, пізнавальна тощо), так і за змістом (творчість, життєтворчість). Соціальна активність як універсальний спосіб самореалізації особистості неминуче пронизує собою всі форми і способи та засоби самореалізації.

Проявом соціальної активності і засобом самореалізації є творчість. В останні роки творчість стрімко ввійшла в число філософських проблем, що набули особливої значущості. З'явився цілий ряд цікавих і змістовних праць з цієї проблематики [100, с. 138]. Творчість – не просто одна з характеристик людської діяльності; вона – істина і сутність цієї діяльності, вона виступає внутрішнім змістом, сутністю соціальної активності як певного стану

людської діяльності. Тому аналіз творчості дає можливість розкрити внутрішній механізм соціальної активності і дослідити її (творчість) як спосіб самореалізації особистості.

Спеціально потрібно зупинитися на думці, згідно з якою сутність творчості розуміється як процес самореалізації особистості [61, с. 11], що фактично ототожнює ці два дуже взаємопов'язані і все ж різні процеси. Самореалізація – не діяльність, а лише процес розгортання сутності особистості в ході діяльності. Вона здійснюється, як відомо, не у всякій діяльності, а лише в тій, в основі якої лежать процеси самодетермінації особистості. Це значить, що творчість як істина та сутність діяльності – це не сама самореалізація, а те, завдяки чому остання можлива. Тому творчість – це спосіб самореалізації особистості. Суттєвою рисою творчості є те, що вона функціонує за законами розвитку. Не випадково Гегель формулював проблему творчості як проблему саморозвитку суб'єкта. Незважаючи на це, саме цей аспект сутності творчості певною мірою випав з поля зору дослідників даного явища. Але ж саме творчості притаманні процеси розвитку, можна сказати, що творчість і є вищою формою розвитку. Однак, як справедливо вказує С. Семенов, саме ігнорування законів діалектики в розкритті суті творчого процесу – найсерйозніша методологічна вада багатьох підходів до творчості з позиції теорії діяльності. Тут зникає об'єктивний логічний механізм творчого процесу, а дослідження зісковзує або на рівень соціальних умов, стимулів і факторів творчості, або на його психологічне переживання, або взагалі на зовнішню оцінку діяльності, яка не розкриває суті справи [126, с. 121].

Сутність творчості розгортається завдяки виявленню суперечностей життєдіяльності особистості, в результаті чого остання стає перед необхідністю практичного вирішення проблемних ситуацій. Оскільки оточуюча дійсність не подана індивідові в готовому вигляді, творчість і є способом її перетворення у відповідності до потреб людини. Необхідність в творчості породжується виникненням «проблемних ситуацій», суть яких

заключається в конкретно-історичному протиріччі між потребами людини і засобами їх задоволення. В процесі творчості як способу розв'язання суперечностей особистості відбувається руйнування сталих, на даний час неефективних стереотипів як мислення, так і діяльності, виробляються не лише нові цінності культури, але й, що особливо важливо, нові способи діяльності. Тому творчість є відходом від певних стандартів, баченням світу в нестандартних чуттєвих і логічних конструкціях. Таким чином, в ході творчості фактично відбувається співставлення, порівняння протилежних варіантів розвитку предмета, вибір з них найбільш адекватного цілям і завданням суб'єкта. Звідси – діалогічний характер творчості. Цей висновок має принципове значення для розуміння творчості як способу самореалізації особистості. Як спосіб самореалізації особистості творчість дозволяє виокремити порубіжні резерви індивіда. Здійснюючи самопізнання завдяки практичній діяльності, людина, освоюючи «чуже» в собі як «своє інше», має можливість побачити нові способи, шляхи власного вдосконалення. І навпаки, жорстка спаяність лише із «своїм» в собі веде до обмеженості не тільки сфер, але й способів та форм особистісного самоздійснення. Проблема внутрішнього спору особистості як способу самопізнання відіграє в цьому процесі безсумнівну роль, вона сама є відображенням зовнішнього, діяльного обміну індивідів власними сутнісними силами. Внутрішній діалог є відображенням на особистісному рівні зовнішнього діалогу, як і навпаки. Невіддільна частка цього процесу – діалог з соціально-історичним досвідом людства. Таким чином, в діалог особистості як універсальний процес включається культура. А вона є ніщо інше, як зафіксовані в предметних та діяльних формах способи діяльності суспільної людини. А значить, потенційні можливості розвитку індивіда, який включається в розпредметнення культури. Відбувається безкінечний процес вдосконалення особистості, і творчість, являючись за своєю сутністю діалогом, виступає способом такого вдосконалення, яке перетворюється на самовдосконалення. Ось чому творчість найбільш адекватно характеризує самореалізацію

особистості як усвідомлене, цілеспрямоване розгортання сутнісних сил особистості в практичній діяльності.

Як спосіб самореалізації особистості творчість найбільш повно відповідає рівню цілісної самореалізації. Це зумовлено тим, що сама творчість як феномен, незважаючи на свою суперечливість, характеризується цілісністю. Вона пронизує собою всі сфери людської життєдіяльності, спрямовуючи їх на творення в індивідах людського. Тому такої цілісності вона надає і процесу самореалізації особистості, являючись способом її буття. Це означає, що самоздійснення особистості буде набувати цілісності в тій мірі, в якій його способом виступатиме творчість як стан діяльності, як життєдіяльність особистості. Оскільки в цьому випадку акцент переноситься із зовнішніх моментів, причин, двигунів самореалізації на внутрішні, іманентні, кінцевою метою яких є формування гуманістичного, людського, культурного в індивідові.

В ролі способу самореалізації творчість характеризує останню як унікальну, неповторну, особливу форму об'єктивації сутнісних сил особистості, якій притаманна багатоваріантність форм та способів свого прояву, що зумовлено не тільки індивідуальними межами буття особистості і якісною багатобічністю суспільних зв'язків, але і формою освоєння цих зв'язків, яка відображає унікальність індивідуальності.

Самореалізація особистості – це не одиничний акт опредметнення її сутнісних сил, завдяки чому особистість досягає повноти і завершеності власної життєдіяльності. Як єдність кінцевого і безкінечного, перервного і неперервного, особистого та суспільного, індивідуального та соціального, самореалізація супроводжує весь життєвий шлях особистості і закінчується разом з його припиненням. Тому творчість як спосіб буття самореалізації стає життєтворчістю.

Звернемось тепер до культури та її місця в процесі самореалізації особистості. Значна кількість дефініцій культури [78, с. 7] в сучасній філософії не є свідченням того, що вони зовсім не пов'язані. Більшість авторів

справедливо відзначають зв'язок культури з розвитком та реалізацією людських сутнісних сил, незалежно від рівня соціальної організації: суспільства, групи, індивіда. В культурі вбачають такий зміст, який характеризує специфічно людське як таке. З цієї позиції вона (культура) є особливим зрізом абстракції останнього з боку його людиностворюючого змісту. Значить, культура – це результат, показник розвитку і практичного втілення людських сил. Але не тільки. В ній відкрystalізовані смисл, логіка, ідея предмета, що відображають рівень розвитку індивідуальності людини, врешті – людський смисл і значення. Тому культура – це поле людських смислів та значень [167, с. 187]. Культура за своєю сутністю виявляє власну здатність (функцію, роль) бути своєрідною «соціальною спадковістю» суспільства, виступати універсальним інструментом у складному взаємопереході сутнісних сил людини родового та індивідуального рівнів. Але можливим це стає лише в тому випадку, коли складові культури включаються в діяльність індивіда адекватним їм способом, тобто коли можливе розпредметнення (а не тільки споживання) цінностей культури. Адже культура проявляється в результатах не всякої діяльності індивіда, а лиш тієї, в ході якої втілюються його сутнісні сили (будучи розпредметненими в процесі наступної діяльності з предметом). Всякий результат людської діяльності є тільки результатом і нічим більшим до того часу, поки він не повертається до людини, поки в ньому не розкритий людський смисл. Культура ж є своєрідним «передатчиком» втіленої в її формоутвореннях людської сутності.

Звернемось тепер до самореалізації особистості. Вона, як вже відомо з попереднього аналізу, є усвідомленим і цілеспрямованим процесом найбільш повного та вільного опредметнення сутнісних сил особистості в ході багатогранної життєдіяльності. Врешті, вона спрямована на практичне втілення людської сутності індивіда. Але виконати себе як особистість він (індивід) може тоді, коли переслідує відповідні своїй сутності цілі, використовує адекватні їм способи та засоби. Механізм самореалізації, таким

чином, повинен включати в себе такі засоби вказаного процесу, із застосуванням яких індивід здатний був би здійснювати справжнє розпредметнення соціального і адекватно опредметнити свої сили. Неможливо реалізувати власну людську сутність нелюдськими засобами.

Засоби самореалізації особистості – це своєрідні суспільні «інструменти», за допомогою яких розкривається і реалізується людська сутність особистості. Але сама ця сутність не може втілитись поза адекватною собі сферою. Оскільки ж такою (тобто сферою, де кристалізується людська сутність) виступає культура, то для самореалізації особистості вона є саме засобом. Включаючись у світ культури, «прочитуючи» її, освоюючи в ній людський смисл, індивід перетворює останню в універсальний засіб свого самоздійснення. Ось чому культура виступає однією з найважливіших ланок механізму самореалізації особистості.

Особливістю культури щодо самореалізації особистості є її універсальність. Це розкривається в тому, що культура як засіб самореалізації проявляє себе стосовно останньої і в інших якостях. А саме, як результат і логіка попередньої діяльності вона стає умовою самореалізації, таким чином, і логікою цього процесу. Як система опредметнених і діяльнісних формоутворень культура іманентно постає способом самореалізації. Вона ж виступає суттєвою детермінантою останньої. Щоб самореалізуватися, людині необхідно в ролі адекватного засобу використовувати культуру, яка є «насамперед історично виробленими способами суспільно-доцільної діяльності людей і продуктами цієї діяльності. Кожний знову народжений індивід стає людиною тією мірою, якою він оволодіває людськими способами діяльності: навчається діяти з предметами по-людськи, по-людськи говорити, по-людськи мислити [167, с. 183-184]».

В процесі самореалізації розкривається ще одна функція культури. Зміст її заключається в тому, що культура є формою детермінації процесу самоздійснення особистості. Якщо виходити з предметних форм культури як концентрованого досвіду попередніх поколінь, як особливого поля людських

сенсів і значень, як історично вироблених способів суспільно-доцільної діяльності людей, тобто, фактично з будь-якого її визначення, то видно, що стосовно індивіда культура є об'єктивною реальністю, в яку він як представник людського роду включається певною мірою. Таким чином, культура опосередковує взаємозв'язки індивіда зі світом. Вона опосередковує, врешті, взаємостосунки природного і соціального і виступає особливою детермінантою життєдіяльності індивіда. Ця особливість заключається в тому, що культура, «заломлюючи» вплив природного та соціального на індивіда, фактично визначає інтенсивність, направленість і кінцевий результат вказаного впливу [91, с. 107-182].

Самореалізація особистості розглядається у різних напрямках, між якими існує динамічне співвідношення. А саме: усвідомлення провідних життєвих цінностей, особистісних смислів, віддалених життєвих цілей і всього, що є безпосередньо доступним. Усвідомлення співвідношення площин – бажаного і доступного – впливає на становлення життєвої перспективи в юності. Розходження між бажаним і доступним, особливо в період становлення життєвої перспективи, може дезгармонізує впливати на цей процес. Саме тому проблема співвідношення бажаності і доступності життєвих цінностей в особистості при побудові нею життєвої перспективи вбачається нами особливо актуальною.

Проблема планування свого майбутнього є актуальною саме для юнаків. Як наслідок для цього періоду характерними є емоційні переживання, причому не тільки стосовно правильності вибору.

Ґрунтуючись на дослідженнях провідних науковців у цій сфері, можна дійти висновку, що самовизначення представляє собою «відносно самостійний етап соціалізації». Сутність даного етапу полягає у формуванні в індивіда усвідомлення мети і сенсу життя. На основі співвіднесення своїх бажань, наявних якостей, можливостей і вимог, висунутих до нього з боку оточуючих і суспільства, визначається готовність до самостійної життєдіяльності [125, с. 24-32].

Рівень розуміння особистістю сенсу життя слід вважати одним з основних критеріїв границь і етапів самовизначення. Такими критеріями у конкретної особистості можна вважати зміну відтворюючого виду діяльності й повноту рівня співвіднесення «хочу» – «можу» – «є» – «вимагають». Загальноприйняті в даний час у вітчизняній психології етапи вікової періодизації на основі зміни ведучої діяльності фактично представляють собою етапи самовизначення, запропоновані авторами. Стосовно «факторів і умов» самовизначення і його приватних форм, то тут відбувається підміна психологічного змісту і психологічних критеріїв соціологічними. Зокрема, «фактори й умови» самовизначення аналогічні факторам соціалізації. Тобто вони є тими подіями; що задаються соціально.

Простежимо погляди інших авторів на психологічні механізми самовизначення. Самовизначення особистості, за припущенням А. Мудрик, представляє собою двоєдиний психологічний механізм [90, с. 158]. На стадії першого відбувається засвоєння накопиченого людством досвіду, що у психологічному плані «Я» протікає як наслідування й ідентифікація (уподібнення); на стадії другого – формування в індивіда неповторних, тільки для нього характерних властивостей, що протікає як персоніфікація (відокремлення).

Рушійною силою самовизначення особистості, на думку В. Сафіна і Г. Нікова, є протиріччя між «хочу» – «можу» – «є» – «ти зобов'язаний». Надалі це протиріччя трансформується в «я зобов'язаний, інакше не можу». Самооцінка, як стверджують автори, є співвідношенням даних елементів. Поруч з ідентифікацією самооцінка є другим механізмом для самовизначення особистості, без якого не можлива персоніфікація [125, с. 24-32]. Взаємодія даних механізмів відбувається наступним чином: перший переважно обслуговує поведінковий аспект самовизначення, другий – когнітивний. Конкретною формою прояву самосвідомості є самооцінка. Стосовно Я – концепції – вона виступає як оцінний аспект, тоді як стосовно самовизначення

– як його когнітивний аспект, один із механізмів, і тому самооцінка є внутрішньою умовою саморегуляції поведінки.

Актуальним вбачається дослідження проблеми самовизначення у віковому аспекті. Одним з дослідників, яка глибоко й повно розглянула дану проблему, є Л. Божович. Афективним центром їхньої життєвої ситуації, зазначає автор, є самовизначення. Самовизначення вона вважає особистісним новоутворенням старшого шкільного віку, що пов'язане з формуванням внутрішньої позиції дорослої людини, з усвідомленням себе членом суспільства та з необхідністю вирішувати проблеми свого майбутнього [16, с. 54]. Л. Божович розуміє самовизначення як «вибір майбутнього шляху, потребу визначення свого місця в праці, у суспільстві, у житті»; «пошук мети й змісту свого існування»; «потребу знайти своє місце в загальному потоці життя [17, с. 47-56]». Потреба в самовизначенні розуміється як потреба об'єднання (інтеграції) в єдину смислову систему узагальнених уявлень про світ, себе і, таким чином, визначити смисл свого власного існування. Психологи фіксують надзвичайно істотну характеристику юнацького віку – двоплановість: самовизначення здійснюється «через діловий вибір професії і через загальні, позбавлені конкретності шукання змісту свого існування».

М. Гінзбург вдався до спроби створення єдиної теорії самовизначення особистості в юнацькому віці. Особистісне самовизначення визначено ним як змістовне конструювання людиною свого життєвого поля, що включає в себе сукупність дій (актуальних і потенційних). Саморозвиток, який містить в собі самопізнання і самореалізацію, виступає в якості функції психологічного теперішнього. Розвиток самопізнання відбувається як привласнення певних цінностей в певних видах діяльності. Юнацькому віку притаманні активний життєвий пошук, випробування різних соціальних ролей і видів діяльності. Сприятливим варіантом самореалізації, на думку М. Гінзбурга, є такий, при якому діапазон можливостей самореалізації досить широкий. Забезпечення перспектив особистості (смислової та часової) є функціями психічного майбутнього. М. Гінзбург розрізняє структурні компоненти психологічного

майбутнього: смислове майбутнє (особистісне проектування себе в майбутнє) і часове майбутнє (власне планування).

Організованість є важливою характеристикою часового майбутнього. Її можна визначити як забезпечення цілей засобами їх досягнення. Показником зв'язку з суспільством є бачення себе як майбутнього професіонала. Вибір професії означає проектування у майбутнє, тобто вибір професії характеризує смислове майбутнє. Саме вибір професії робить смислове майбутнє визначеним. Співвідношення психологічного майбутнього з психологічним теперішнім і майбутнім в тому, що на поведінку людини у теперішньому впливає й те чи інше очікування та уявлення про майбутнє.

Є. Головаха визначає життєві плани як засоби існування життєвих цілей. Їх конкретизація відбувається у хронологічному та змістовному аспектах [31, с. 105]. Життєвими планами можуть виступати конкретні події, а у якості цілей – абстрактні орієнтири. Людина, плануючи своє майбутнє, виходить з певної орієнтації цілей – ціннісних орієнтацій особистості. Отже, ступенем суб'єктивної регуляції людини стають ціннісні орієнтації, цілі та плани. Їх сформованість виступає і критерієм особистісної зрілості, й однією з необхідних умов адекватного вибору професії, а також усього життєвого шляху. Свідченням сформованості ціннісних орієнтацій є їх внутрішня узгодженість. Тобто мова йде про сформованість ієрархії ціннісних орієнтацій. З іншого боку, конкуренція ціннісних орієнтацій породжує ситуацію невизначеності життєвого вибору. Проявляється це у ситуації вибору професії, коли потрібно узгоджувати свій професійний вибір з планами у різних сферах життя. Суттєві наслідки для всього життєвого шляху людини може викликати неузгодженість ціннісних орієнтацій. Уданому випадку важливо звернутися до поняття тимчасової перспективи. Вона об'єднує зміст і структуру майбутнього людини (як уявлення про майбутнє інтегрується в цілісну систему, яка об'єднує ціннісні орієнтації, життєві цілі та плани).

Виділяють два основних етапи: найближча та віддалена перспектива. На думку значної частини дослідників, рівень розвитку майбутньої тимчасової перспективи залежить від особистісних характеристик. Критеріями майбутньої тимчасової перспективи виступають її тривалість, оптимізм і реалізм, ступінь диференційованості та узгодженості, пов'язаний з рівнем психічного та соціального розвитку особистості, тобто з рівнем особистісної та соціальної зрілості.

Життєву перспективу Є. Головаха визначає як цілісну картину майбутнього. Її основу складають ціннісні орієнтації, життєві цілі та плани. Життєва перспектива – це стратегія, причому вона може змінюватися, знаменуючи при цьому якісно новий етап життєвого шляху. Юнацький вік і є одним з таких етапів. На цьому етапі молода людина повинна зробити один з найвідповідальніших життєвих виборів – вибір професійного шляху. В даний період життя, з позиції розглянутих раніше особливостей онтогенетичного розвитку, особистість виходить психологічно підготовленою до прийняття відповідальних рішень. У підлітковому віці перше місце належить найближчій перспективі. В період з 15 до 17 років це місце займає віддалена перспектива, ознаками якої є збільшення стурбованості людини своїм майбутнім, розширення хронологічних меж життєвої перспективи, підвищення самооцінки особистості.

Слід зазначити, що духовне зростання та самореалізація особистості здійснюється в конкретних соціокультурних умовах, і хоча духовний досвід нерідко випереджає час, він усе ж відображає певну епоху. Поняття самореалізації співвідноситься з розкриттям потенційних особистісних здібностей і здатностей у різноманітних сферах людського життя. Духовна самореалізація передбачає, передусім, розкриття та прояв духовного потенціалу особистості в індивідуальному і соціальному житті.

Для сучасного суспільства характерні наступні особливості духовного становлення та самореалізації особистості.

1. Однією з особливостей сучасного історичного етапу є перерозподіл життєвого часу людини. У минулому важка фізична праця була необхідною для більшості та займала велику частину часу, що ускладнювало реалізацію духовних прагнень людини. 2. Сучасна людина відчуває й усвідомлює свою відокремленість від природи. Ця відокремленість пронизує її від фізично-біологічної до соціальної та духовної сутності. 3. Однією з особливостей сучасного періоду також є збільшення обсягу інформації та залучення людини з перших днів життя до інформаційного простору. З одного боку, людина отримує величезні можливості доступу до подій у світі, а з іншого – вона ризикує перетворитися на спостерігача та споживача інформації. 4. Самореалізація відбувається у період інтеграції духовних знань. Вільне пересування людини по планеті й інформаційна свобода сприяють об'єднанню різних релігійних поглядів, співставленню вікових традицій, систем самовдосконалення. Нарешті, зникає протиставлення науки й релігії, релігії та мистецтва. Прогресивні представники наукового, релігійного й естетичного світосприйняття не звинувачують один одного, як це було в часи інквізиції чи атеїзму, а шукають взаємопідтримки. 5. Духовність з індивідуального рівня трансформується у рівень загальнолюдський. Подолання неграмотності у світі та прискорена інтелектуалізація переважної частини населення планети привели до піднесення людства на якісно новий рівень.

Процес духовного зростання через самореалізацію особистості невід'ємно пов'язаний із конкретними соціокультурними умовами її життя. Багате розмаїття зовнішніх факторів пливають та обумовлюють рівень самореалізації та успішності людини. Також, від самої особистості залежить, скільки зусиль прикласти до здійснення своїх талантів та вмінь задля успішної реалізації самої себе в суспільстві. Отже, життєвий потенціал знаходить своє вираження саме тоді, коли особа, в більшості випадків, досягне певного рівня успішності в житті. Цей рівень відіграє роль стимулу до боротьби, до більшого самовдосконалення і самовираження. В людини виникає і постійно

підтримується бажання бути кращою, вона скерує свої зусилля для досягнення цієї мети – і ефективність життєздійснення її буде безпосередньо залежати від внутрішньої волі та чинників соціально-політичного життя.

Процес професійного самовизначення особистості здійснюється під впливом низки соціальних та особистісних факторів (економічних, політичних, соціокультурних, психологічних тощо), дієвість яких обумовлюється суспільними і особистими обставинами, в лоні яких розгортається базова соціалізація учнівської і студентської молоді. Головними серед них є фактор суспільного середовища, в якому формується особистість; професійне навчання особистості; виховна, профорієнтаційна робота в закладах освіти, де вона навчається; внутрішня установка особистості, обумовлена її здібностями; приклад товаришів; поради батьків тощо.

Означені фактори є дієвими лише у взаємному зв'язку і доповненні. Між тим, життя складається так, що вони часто суперечать один одному. Наприклад, поради батьків не завжди співпадають з прикладом професійного самовизначення старших товаришів чи однокласників. Первинний власний досвід не завжди дає змогу визначити пріоритети професійної життєдіяльності. Тому особистості буває важко визначитись як у виборі професії, так і в майбутніх життєвих цінностях. На допомогу приходять освіта, яка не лише озброює особистість певною сумою знань, але й формує світогляд, мораль, ціннісні орієнтації, допомагає обрати шлях самореалізації, визначитись у професії.

Професійне самовизначення не зводиться лише до так званого одноразового вибору, а є динамічним процесом, характерним для усіх етапів життя людини, процесом, що здійснюється в системі навчально-виховної і практичної діяльності впродовж життя. Людина вибирає протягом життя. Вона декілька раз може змінювати професію, залишаючись при цьому адекватною сама собі, своєму призначенню.

Нами виокремлюються декілька етапів професійного самовизначення особистості, зокрема, початковий пов'язаний з емоційно-образним

сприйняттям, характерним для дітей дошкільного віку, пропедевтичним (1-4 класи), пошукової спрямованості, на якому у підлітків виникають професійні наміри, період розвитку професійної самосвідомості, коли у школярів з'являється особистісний смисл вибору професії та уточнення соціально-професійного статусу (9-11 кл.). «Відстань» між цими етапами досить умовна. Однак, вона існує й може перетворитись у своєрідний бар'єр, якщо втрачається спадкоємність, або актуалізуються фактори, не враховані на попередньому етапі. Ми наголошує на тому, що на кожному з етапів особливу увагу слід приділити формуванню професійно важливих якостей в обраній сфері праці, контролю й корекції професійних планів, способам оцінки результатів, досягнень в обраній діяльності, самопідготовці до неї й саморозвитку, соціально-професійній адаптації старшокласників. Адаптація – важливий момент професійного самовизначення особистості. Вона здійснюється суперечливо. Людина не відразу «розпізнає» власне професійне покликання й часто надто важко адаптується до тієї справи, яка в майбутньому може стати для неї основною сферою самореалізації. Тут потрібна допомога наставника. На жаль, в сучасних умовах вона реалізується спонтанно, без належної суспільної організації.

Одним з найважливіших напрямків модернізації освіти в Україні є перехід до профільного, професійного навчання. Профільне навчання є видом диференційованого навчання, що передбачає врахування освітніх потреб, нахилів і здібностей учнів, створення умов для навчання старшокласників відповідно до їх професійного самовизначення – одного з найголовніших факторів розвитку особистості. Незначний життєвий досвід учня, що отримав базову середню освіту, недостатнє знання своїх психофізіологічних та особистісних якостей породжують певні труднощі при професійному самовизначенні. Тому важливо створити всі умови для того, щоб молодь мала можливість обрати те, що їй підходить, що допоможе їй реалізувати свій творчий потенціал, знайти свою професію та зайняти відповідну нішу в суспільстві, сприятиме її конкурентноздатності на сучасному ринку праці. У

зв'язку з цим все більше переваг надається системі спеціалізованої підготовки, адже професійне навчання – не лише поглиблення наукових знань, але й набуття молоддю трудових умінь й навичок і навіть отримання професії, що дає змогу включатися у повноцінне життя суспільства.

Таким чином, головний стратегічний напрям розвитку системи професійної освіти в різних країнах світу сьогодні полягає у вирішенні проблеми професійної орієнтації і, як наслідок профільного навчання старшокласників, в загальноосвітніх школах. І разом з цим професійну орієнтацію можна розглядати як необхідну умову інтелектуального, творчого й морального розвитку учнів. Здатність освітнього закладу достатньо гнучко реагувати на потреби суспільства, зберігаючи при цьому накопичений позитивний досвід, має велике значення. Це стосується і школи, і професійного училища, і ВНЗ.

У Державній національній програмі «Освіта» («Україна в ХХІ столітті») визначені кроки щодо забезпечення нової якості підготовки дипломованих фахівців: перехід від масового навчання до індивідуального на основі самостійної роботи студентів, форм та методів активізації навчання; посилення диференціації підготовки фахівців відповідно основних видів їх майбутньої діяльності. Процес підготовки повинен бути більш професійно спрямованим для формування необхідних професійних властивостей особистості [93].

Особливо актуальною ця проблема стає у зв'язку зі змінами в організації процесу шкільної профільної освіти, з переходом на 12-річне навчання в середній школі. Також у середній фаховій освіті, що забезпечує функціонування освітніх установ нового типу, зокрема ліцеїв, гімназій, коледжів як багаторівневих професійно-освітніх установ. У такій освітній установі підсилюється орієнтація на кінцевий результат: формування творчої особистості майбутнього випускника, його морального й творчого потенціалу, досягнення нового стану того, хто навчається, – потреби в постійному

самовдосконаленні й набутті знань, умінь і навичок, освоєнні загальної і професійної культури.

Відомий американський педагог М. Гудлед, говорячи про роль школи в сучасному постіндустріальному суспільстві, підкреслює, головну роль: школи у забезпеченні систематичного, постійно підтримуваного процесу освіти, суть якого полягає у передачі знань, умінь, відношень, цінностей, почувань. Гудлед відзначає, що однією з головних вимог, які висуває суспільство до сучасної школи, є «оволодіння учнями базовими навиками та фундаментальними процесами (читання, письмо, мова, математичні поняття й дії); інтелектуальний розвиток (розвиток мислення, вміння вирішувати проблеми, здатність до самостійного судження й прийняття рішень); підготовка до вибору професії й подальшої освіти [175, с. 56]».

Важливою умовою ефективності системи професійного навчання є наступність окремих її етапів, на кожному з яких профорієнтація має свої завдання, свої методи:

1) профорієнтаційна робота у школі. Основне завдання профорієнтації на цьому етапі – професійна освіта та визначення здібностей і професійних намірів учнів;

2) профорієнтаційна робота у позашкільних навчальних закладах. Для цього етапу характерна систематизація досвіду, знань, умінь, навичок, набутих на першому етапі;

3) профорієнтаційна робота у професійному середовищі. Її особливістю є, насамперед, професійна адаптація.

Професійне самовизначення особистості доцільно здійснювати в ході спеціально організованої науково-практичної діяльності – системі професійної освіти, котра розглядається в дисертації як система рівноправної взаємодії особистості та суспільства на певних етапах розвитку людини, що оптимально відповідає особистісним особливостям та запитам ринку праці в конкурентоспроможних кадрах.

У ситуації, що складається, професійна самореалізація особистості залежить від її професійної компетентності, рівня професійної спрямованості, уміння адаптуватися, реалізувати свої здібності, нахили, інтереси, бути мобільною в професійному самовизначенні та кар'єрі. Сьогодні навчальний процес професійної підготовки недостатньо формує особистісні якості майбутнього фахівця. З метою пробудження потреби в професійній самоактуалізації існує необхідність у інтегральному факторі, що забезпечував би ефективне формування якостей професіонала. На нашу думку, таким фактором може бути професійна спрямованість особистості.

Професійна спрямованість навчання обумовлює правильний вибір професії, ставлення до різних видів навчальної діяльності, самонавчання і самовиховання, впливає на профадаптацію, професіоналізм фахівця, тому, на наш погляд, є актуальним розроблення цієї проблеми.

Професійна навчання, передбачає надання повних знань про особливості і професій, умови правильного вибору однієї з них, виховання позитивного ставлення до різних видів професійної і громадської діяльності, формування мотивованих професійних намірів, в основі яких лежить усвідомлення соціально-економічних потреб суспільства і психофізіологічних особливостей особи.

Професійна освіта об'єднує професійну інформацію, професійну пропаганду і професійну агітацію, які покликані надавати людині певні відомості про найбільш масові професії народного господарства, інформувати про способи умови оволодіння ними, пропагувати громадську цінність найбільш необхідних наданий час професій.

Не менш значним компонентом профорієнтації є розвиток інтересів і нахилів людей в різних видах професійної діяльності (професійна активізація). Вона складається з таких важливих елементів, як формування і виховання професійних інтересів, виховання поваги до певної професії, любові до праці

Ряд вчених (Л. Каніщенко, В. Литвин, О. Лебедєв, Г. Деркевич, А. Вербицький, В. Шадріков) вказують на наявне протиріччя між

зростаючими вимогами суспільства до рівня професіоналізму особистості та існуючою практикою професійної підготовки учнів та студентів, між якісною нетотожністю навчальної діяльності та діяльності професійної. Певною мірою подолання цієї проблеми можливе через застосування таких форм та методів навчання і виховання, які б не тільки передавали сукупність знань, умінь та навичок, а забезпечували б оптимальний особистісний розвиток майбутнього фахівця в цілому, трансформацію пізнавальної діяльності в професійну з відповідною зміною потреб, мотивів, цілей [175].

Система професійної орієнтації повинна стати невід'ємним елементом всієї кадрової політики і частиною двох взаємопов'язаних систем: безперервної освіти і ефективної зайнятості.

Проте на сьогодні у школі не вироблена система профорієнтаційного навчання. Можна сказати, що ця робота зі школярами здійснюється лише побічно, за допомогою вивчення навчальних предметів, що можна розглядати згідно концепції професійної освіти як «різноманітні проби із виявлення в учнів ставлення, інтересів та здібностей до тих або інших видів діяльності, навчальних предметів, освітніх галузей». Проте не секрет, що часто інтереси учня різнопланові: він любить і математику, й історію, охоче займається іноземною мовою, до того ж відвідує який-небудь гурток технічної творчості або спортивну секцію, і успішно зі всім цим справляється. Чимало і таких ситуацій, коли інтереси і схильності взагалі не виявляються. Для вирішення цього завдання потрібна цілеспрямована системна робота ще на етапі допрофільної підготовки, тобто у базовій школі, яка і повинна допомогти учневі розібратися в собі, виявити свої професійні вподобання, сформувані інтерес до потрібної суспільству професії, допомогти визначитися зі шляхами отримання професійної освіти. Такою системою є професійне навчання як науково обґрунтована система формування відповідних вмінь та державних заходів, спрямованих на надання допомоги молоді у професійному самовизначенні.

Якщо почати проводити системну профорієнтаційну роботу в базовій школі, то до моменту переходу в старшу школу і вибору профілю для продовження освіти в учня вже будуть сформовані стійкі професійні вподобання. Вибір профілю проходитиме усвідомлено: не тільки відповідно до інтересів школяра, але і з врахуванням і його психофізичних можливостей, і потреб ринку праці.

Широка диференціація навчання старшокласників вимагає, крім загальноосвітньої підготовки учнів, створення в загальноосвітніх навчальних закладах відповідних умов для профільного і професійного навчання та всебічного вдосконалення профорієнтаційної роботи, яка в умовах сьогодення має враховувати освітні запити молоді та потреби регіонального ринку праці.

Таким чином, професійне навчання виконає завдання, що цілком збігаються із закладеними функціями загальноосвітньої школи, визначеними Законом про освіту. Це підготовка учня до обґрунтованого вибору професії, що задовольняє як особисті інтереси, так і суспільні потреби.

Професійне навчання передбачає повне і всебічне знайомство учнів зі світом професій, з правилами вибору професії, з соціально-економічними, психологічними і медико-фізіологічними аспектами вибору професії, що є найважливішою передумовою для вироблення готовності до професійного вибору. Головним завданням профінформації є виховання любові до будь-якого виду трудової діяльності, знайомство з потребами народного господарства країни в цілому і конкретного регіону зокрема у фахівцях на сучасному етапі і на найближчу перспективу. Вона також у першу чергу повинна піднімати престиж затребуваних на ринку праці професій.

Суть змін освітньої політики бачимо у створенні динамічної моделі, де школа, професійно-технічні навчальні заклади, вищі навчальні заклади і взагалі освіта стають здатними до розвитку і оновлення, такими, що стимулюють випускника у свідомому виборі професії.

Для забезпечення стабільного соціально-економічного поступу України та зниження рівня соціальної напруги загальноосвітня ланка має допомогти

старшокласникам зорієнтуватися на майбутню професійну діяльність. Позитивних результатів у цьому напрямі можна досягти при тісній взаємодії суспільних інституцій та навчальних закладів системи загальної середньої освіти при наявності науково-методичних розробок, у яких враховуватимуться певні особливості, які зумовлені різним рівнем теоретичної і практичної підготовки; особливостями індивідуального розвитку, що відобразатиметься на формуванні учнівських груп; відмінностями в організації навчально-виховного процесу; стані матеріально-технічної бази; залученням у сферу матеріального виробництва тощо. Кожному старшокласникові потрібна кваліфікована допомога у побудові індивідуальної стратегії діяльності у вигляді мотивованих і здійснюваних проектів професійних перспектив. Освіта і самоосвіта, самопізнання, самореалізація повинні скласти змістові лінії стратегії послідовних дій старшокласника. Це дозволить накопичувати загальноосвітні знання, включаючи знання про конкретні професії, їх особливості, що звужить межі пошуку «своєї професії» і вибудує орієнтовні перспективи професійної кар'єри; пізнавати себе як у плані індивіда, людини взагалі, свого образу «Я», реального і бажаного, позитивних і негативних особистісних якостей, так і цілеспрямовано – як суб'єкта професійного самовизначення з набутими професійно важливими якостями, пробуджуючи і закріплюючи при цьому соціальну сміливість, демонструючи широкий спектр інтересів тощо.

Проте у школі не вироблена система професійного навчання. Можна сказати, що ця робота зі школярами здійснюється лише побічно, за допомогою вивчення навчальних предметів, що можна розглядати згідно концепції профільної освіти як різноманітні проби із виявлення в учнів ставлення, інтересів та здібностей до тих або інших видів діяльності, навчальних предметів, освітніх галузей. Проте не секрет, що часто інтереси учня різнопланові: він любить і математику, й історію, охоче займається іноземною мовою, до того ж відвідує який-небудь гурток технічної творчості або спортивну секцію, і успішно зі всім цим справляється. Чимало і таких

ситуацій, коли інтереси і схильності взагалі не виявляються. Як бути у такій ситуації? Тут потрібна цілеспрямована системна робота ще на етапі допрофільної підготовки, тобто у базовій школі, яка і повинна допомогти учневі розібратися в собі, виявити свої професійні вподобання, сформувавши інтерес до потрібної суспільству професії, допомогти визначитися зі шляхами отримання професійної освіти. Такою системою є професійна орієнтація як науково обґрунтована система державних заходів, спрямована на надання допомоги молоді у професійному самовизначенні.

ВИСНОВКИ

Як проблема, що активно обговорювалась на різних рівнях філософської рефлексії та культури, «життєвий потенціал особистості» була поставлена давньоєгипетськими, давньоіндійськими і давньокитайськими мислителями. Широкого дискурсу вона набула в античній філософії, в епоху Середньовіччя і Відродження. Новий сплеск уваги до цієї проблематики спостерігається в період Просвітництва, Реформації та Нового часу. Ще з більшою гостротою вона обговорюється в класичній і посткласичній філософії, особливо представниками таких фундаментальних напрямів, як філософія життя, екзистенціалізм, персоналізм, неотомізм тощо. Разом з тим, більш-менш визначену предметність цієї проблематиці придали психологічні дослідження кінця XIX – початку XX століття. Досить гостро вона розгортається й у сьогоденних філософських системах, особливо в контексті зміни координат суспільно-політичного розвитку країн колишнього СРСР, а також у зв'язку з розгортанням таких світових процесів, як глобалізація, інформаційна революція, універсалізація й поглиблення міжнародних контактів, протидія міжнародному тероризму, подолання ціннісного розколу світу тощо. В широкому розумінні, мова йде про новітнє філософське бачення й визначення місця і ролі людини в світі, а головне – щодо можливостей реалізації її власної сутності як у відповідності з генетично закладеними, так і в контексті соціально створених (вихованих) можливостей. Нинішня цивілізація немов би випробовує людину «на міцність». Створюючи й відтворюючи сонм проблем та суперечностей, – виробничих, політичних, екологічних, мирного (конфронтаційного) співіснування, культурної взаємодії тощо, – мимоволі вона ставить запитання: а чи вистачить у людини «внутрішнього заряду» – «життєвого потенціалу» – для їх подолання й продовження цивілізаційного поступу у майбутнє? Відповідь на це запитання має доленосний

характер не тільки для окремої людини чи народу, але й для цивілізації загалом. Пошук же варіантів обґрунтування належної відповіді якраз і складає проблему, на якій зосереджена увага в дослідженні.

Спираючись на дослідження зарубіжних та вітчизняних філософів, психологів, культурологів та соціологів, дається оптимістична відповідь на це запитання: сучасна людина має достатній життєвий потенціал, причому, достатній не тільки для подолання негативних чинників нинішнього цивілізаційного поступу, але й для його суттєвого нарощування та прискорення. Головним ресурсом, своєрідним джерелом прориву в нову сферу цивілізаційного буття людства – ноосферу – є інтелект людини, її знання, інформаційний ресурс, що примножують її творчі можливості та соціальна активність.

Життєвий потенціал особистості розглядається як узагальнена системна характеристика індивідуальних фізичних, духовних та психологічних можливостей особистості, які в своїй сукупності забезпечують її творчу самореалізацію в наявному (і перспективному) соціокультурному просторі; як комплекс властивостей, який дає людині можливість приймати рішення і регулювати свою поведінку, враховуючи і оцінюючи ситуацію, виходячи насамперед зі своїх внутрішніх уявлень і критеріїв.

В сучасній літературі спостерігається досить помітний різнобій: дослідники пропонують власні визначення; обґрунтовують різні показники (критерії) життєвого потенціалу особистості: особистісна автономія і незалежність, внутрішня свобода; свідомість життя; життєстійкість в складних обставинах; готовність до внутрішніх змін; здатність сприймати нову невизначену інформацію; постійна готовність до дії; особливості планування діяльності; тимчасова перспектива особистості та ін. Зазначені показники є несуперечливими. На наш погляд, вони доповнюють один одного, однак «спрацьовують» лише в системі, взаємозв'язку і доповненні одне одного.

Людський потенціал розглядається у якості головної рушійної сили суспільного прогресу. Людина, яка не сформувала (або втратила) свій життєвий потенціал, стає пасивним продуктом обставин, «пливе за течією». В той же час, людина високого життєвого потенціалу є активним суб'єктом історії, власної життєдіяльності, творчості і свободи. Життєвий потенціал, таким чином, є джерелом творчості і свободи. Він є способом самопрограмування й реалізації особистістю свого життя й функціонує на стадії зрілої особистості. Такій особистості притаманні високий рівень самоусвідомлення та культури, освіченість, розумність. Людина «довіряє власному розуму» й користується ним у будь-якій ситуації. Зрозуміло, ефективність розуму безпосередньо залежить від його тісної взаємодії з почуттями і волею, що також розглядаються у якості складників життєвого потенціалу особистості. Самореалізація життєвого потенціалу складає долю людини. І якщо її доля реалізується, життя останньої стає мистецтвом, красою, добром, задоволенням.

Життєвий потенціал особистості формується на основі тісного впливу і взаємодії як внутрішніх, так і зовнішніх чинників, таких, як спосіб життя людини і культура, сім'я і виробництво, суспільні стосунки, освіта, виховання тощо. Особливе місце серед цих чинників посідає держава з притаманними їй широкими можливостями і важелями впливу на людину. Цей інститут бере на себе відповідальність щодо створення і підтримки сприятливого соціального клімату, іншими словами, відповідальність за сприятливі умови життєдіяльності людини. Тоталітарні держави, як правило, руйнують життєвий потенціал особистості; демократичні – розвивають його.

Полемізуючи з існуючими підходами щодо структури життєвого потенціалу особистості, виокремлюються два рівні: базовий, куди входять фізичне, психічне, соціальне здоров'я людини, і діяльнісний – її фізіологічний, психологічний, інтелектуальний, соціальний і культурний потенціали.

Здоров'я – основна опора життєвого потенціалу особистості. Цей феномен розглядається не лише в біологічному, але й у соціальному сенсі: здоров'я визначається як стан організму, який характеризується врівноваженістю з зовнішнім середовищем й відсутністю будь-яких хвороб. Здоров'я – це стан тілесного, душевного і соціального комфорту, який дозволяє людині діяти у відповідності з власне осмисленими (й поставленими) цілями. Хвора людина, як правило, повноцінного життєвого потенціалу не має.

З точки зору здоров'я населення, нинішня ситуація в Україні характеризується як незадовільна; а сама проблема охорони здоров'я позначена як найгостріша соціальна проблема України. Високою (у порівнянні з економічно розвиненими країнами світу) в Україні є передчасна смертність населення; помітним є рівень захворюваності населення на тлі значного поширення чинників ризику захворювання. Досить поширеними є серцево-судинні захворювання. З особливою гостротою ситуація розгортається в молодіжному та студентському середовищі. Формування життєвого потенціалу особистості в цих умовах постає як важлива соціальна проблема, до якої мають бути стягнуті серйозні матеріальні, фінансові й інтелектуальні ресурси.

Основним джерелом формування життєвого потенціалу особистості є здоровий спосіб життя. На жаль, належної нинішнім умовам цивілізаційного поступу культури його ведення в українському соціумі ще не сформовано. Тотально поширеними в Україні є тютюнопаління, вживання алкоголю, наркотиків; підвищений рівень захворюваності серед малозабезпечених сімей; поширення епідемій туберкульозу і ВІЛ-інфекції/СНІДУ. «Здоровим» такий спосіб життя назвати не можливо. Тому його формування, яке розпочинається з відповідної просвітницької (психологічної, ідеологічної) підготовки особистості, все ще знаходиться в початковій стадії.

Серед фундаментальних чинників формування життєвого потенціалу особистості виокремлюють культуру і освіту, виховання і самовиховання. Детальний аналіз показує, що за своїми якісними характеристиками вони також є надто далекими від оптимальних. А це означає, що життєвий потенціал української людини формується багато в чому в «урізаному» вигляді.

І все ж, більшість громадян України оцінює власний потенціал як цілком задовільний, такий, який забезпечує можливість самореалізації навіть у нинішніх кризових умовах. Соціологічні обстеження населення показують досить високу впевненість людей у досягненні поставлених цілей, забезпечення успіху як основного виміру ефективності власної життєдіяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова К.А., Березина Т.Н. Время личности и время жизни / К.А. Абульханова, Т.Н. Березина. – СПб.: Алетейя, 2001. – 304 с.
2. Абульханова-Славская К.А. Жизненные перспективы личности / К.А.Абульханова-Славская // Психология личности и образ жизни. – М.: Наука, 1987. – 234 с.
3. Абульханова-Славская К.А. Психология личности в социалистическом обществе: Личность и ее жизненный путь / К.А.Абульханова-Славская. – М.: Наука, 1990. – 190 с.
4. Ананьев Б.Г. Теория опущений / Б.Г. Ананьев. – Л.: Грос, 1961. – 230 с.
5. Андрущенко В. Формування особистості вчителя в сучасних умовах / В.Андрущенко, І.Табачек // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1 (10). – С. 59.
6. Анцыферова Л.И. Поздний период жизни человека: типы старения и возможности поступательного развития личности / Л.И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1996. – С. 60-71.
7. Афоризми з полиці // День. – 1999. – 13 листопада. – №210. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://day.kiev.ua/7051>.
8. Бабенко С.С. Трансформирующееся общество как тип общественного устройства Украины и России / С.С.Бабенко // Методология, теория и практика социологического анализа современного общества. – Харьков: Изд-во ХГУ, 1999. – 300 с.
9. Беляева Н.А. Профориентация, теория и методология / Н.А.Беляева // Образовательные технологии. – 2006. – № 1. – С. 21.
10. Березин Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека / Ф.Б.Березин. – Л.: Наука, 1988. – 207с.

11. Беспалов И.А. Феномен личностного потенциала в контексте акмеологии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://akmeo.rus.net/index.php?id=669>.
12. Біленок О.А. Життєвий успіх очима молоді / О.А.Біленок // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. – № 5. – С. 69-73.
13. Блауберг И.В. Философский принцип системности и системный поход / И.В.Блауберг, В.Н.Садовский, Э.Г.Юдин // Вопросы философии. – 1978. – №8. – С. 39-52.
14. Блауберг И.В. Становление и сущность системного похода / И.В.Блауберг, Э.Г.Юдин. – М.: Наука, 1973. – 272 с.
15. Богатирьова Г. А. Національна культура у формуванні творчої особистості майбутніх спеціалістів / Г.А. Богатирьова // Гуманізм та освіта: матер. ІХ міжнар. наук.-практ. конф. – Вінниця: ВНТУ. – 2008. – С. 55.
16. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л.И.Божович. – М.: Просвещение, 1968. – 398 с.
17. Божович Л.И. Этапы формирования личности в онтогенезе / Л.И.Божович // Вопросы психологии. – 1978. – № 4. – С. 47-56.
18. Большой психологический словарь / Сост. и общ. ред. Б. Мещерякова, В. Зинченко. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2003. – 672 с.
19. Бранский В.П. Социальная синергетика и теория наций: Основы этнологической акмеологии. – СПб.: С.-Петербургская акмеологическая академия, 2000. – 106 с.
20. Бранский В.П. Социальная синергетика и акмеология / В.П.Бранский, С.Д.Пожарский. – СПб.: Политехника, 2001. – 159 с.
21. Бурдые П. Начала / П.Бурдые. – М.: Socio-Logos, 1994. – 390с.
22. Веккер Л.М. Уровни организации психических процессов как сигналов / Л.М.Веккер // Вопросы философии. – 1968. – №4. – С. 66.
23. Видюк А. П. Формирование культуры здоровья в образовательных программах / А.П. Видюк, Е.А. Демьяненко, Л.В. Белогурова и др. // Матер.

всеукр. науч.-метод. конф. «Здоровье и образование: проблемы и перспективы» / Под. ред. А.Г. Рыбковского – Донецк: ДонГУ. – 2000. – 416 с.

24. Виссон Л. Русские проблемы в английской речи. – М.: Валент Р., 2003. – 390 с.

25. Власенко Ю.О. Психологічний аналіз інноваційного потенціалу особистості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.01 / Ю.О.Власенко. – Одеса, 2003. – 19 с.

26. Власов Ф. Культурно-нравственный капитал (показатели, оценка и роль в экономике) / Ф.Власов // Человек и труд. – М., 2005. – № 9. – С. 44-47.

27. Власова О. Чинники розвитку соціального потенціалу особистості / О.Власова // Соціальна психологія. – 2005. – № 2 (10). – С. 55-63.

28. Власова О.І. Соціально-психологічні фактори розвитку соціальних здібностей у дошкільному дитинстві / О.І.Власова // Наука і освіта: Збірник наукових праць. – Одеса, 2004. – № 4-5. – С. 11-14.

29. Власова О.І. Фактори розвитку потенціалу соціальної обдарованості в юнацькому віці / О.І.Власова // Вісник КНУ. Соціологія. Психологія. Педагогіка. – К., 2004. – Випуск 22-23. – С. 56-60.

30. Воловик Г.В. Життя як цілісність: соціально-філософський аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Г.В.Воловик. – Запоріжжя, 2001. – 19 с.

31. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Е.И.Головаха. – К.: Наукова думка, 1988. – 248 с.

32. Головаха Е.И. К исследованию мотивации жизненного пути: Техника «каузометрии» / Е.И.Головаха, А.А.Кроник // Мотивация личности (феноменология, закономерности и механизмы формирования). – М., 1982. – С. 99-108.

33. Горащук В.П. Теоретичні і методологічні засади формування культури здоров'я школярів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук: 13.00.01 / В.П.Горощук. – Х., 2004. – 40 с.

34. Горбатий А.Ю. Фізична культура як фактор формування здорового

способу життя особистості / А. Ю. Горбатий, А. А. Шиндрик // Гуманізм та освіта: матер. ІХ міжнар. наук.-практ. конф. – Вінниця: ВНТУ Універсум – Вінниця. – 2008. – С. 113.

35. Горбовский А. Фатум или Свобода? / А.Горбовский // Психология судьбы: Предопределение. Случай. Свобода. – Мн., 2003. – 200 с.

36. Горбунова С.М. Валеологія: філософсько-антропологічні аспекти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: 09.00.04 «Філософська антропологія, філософія культури» / С.М.Горбунова. – Сімферополь, 2000. – 18 с.

37. Горностай П. Рольова компетентність як умова гармонійності життєвого світу особистості / П. Горностай // Психологічні перспективи. – 2004. – Вип. 6. – С. 24.

38. Гребеньков Г.В. Здоровье как проблема философско-антропометрического исследования. / Г.В.Гребеньков // Слово и мысль. Вестник Донецкого отделения Петровской Академии наук и искусства. Сборник научных трудов. Гуманитарные науки. – Выпуск третий. – Донецк, 2003. – С. 3-7.

39. Деркач А.А. Акмеология / А.А.Деркач, В.Г. Зазыкин. – СПб.: Питер, 2003. – 390 с.

40. Єрмаков І. Г. Компетентність у технології життєздійснення / І.Г. Єрмаков, Д.О.Пузіков // Нива знань. – 2003/2004 н. р. – № 5. – С. 6-8.

41. Єрмаков І. Життєва компетентність особистості: від теорії до практики / І. Єрмаков, Д. Пузіков. — К.: Освіта України, 2007. – 209 с.

42. Єрмаков І. Феномен компетентісно спрямованої освіти / І. Єрмаков, І. Погоріла // Крок за кроком до життєвої компетентності та успіху: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Боярка, 2003 р., 16-17 трав. / АПН України. Ін-т педагогіки. Держ. наук.-пед. б-ка України, Києво-Святошин. район. класич. гімназія. – К., 2003. – С. 6-8.

43. Жизненный потенциал // Демографический энциклопедический словарь / Гл. ред. Валентей Д. И. – М.: Советская энциклопедия, 1985. – С. 156.

44. Жизненный путь личности / Л.В.Сохань, Е.Г.Злобина, В.А.Тихонович и др. – К.: Наук. думка, 1987. – 279 с.
45. Жорова І.Я. Формування професійних здібностей майбутніх кваліфікованих робітників сфери обслуговування у професійно-технічних навчальних закладах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.04 / І.Я.Жорова. – Вінниця, 2007. – С. 7.
46. Завьялова Е.К. Психологические механизмы социальной адаптации человека / Е.К.Завьялова // Вестник Балтийской педагогической академии. – СПб, 2001. – Вып.40. – С. 55-60.
47. Занюк С.С. Мотивація діяльності: спонукання, активність, успіх / Волинський державний ун-т ім. Лесі Українки / С.С.Занюк. – Луцьк, 1998. – 123 с.
48. Заславская Т.И. О социально-трансформационной структуре современного российского общества / Т.И.Заславская // Общество и экономика. – 1999. – № 3-4.
49. Здоровье человека и окружающая среда / Социально-экономический потенциал устойчивого развития: Учеб. Под ред. Л.Г.Мельника, Л. Хенса. – Сумы: Университетская книга. – Изд. 2-е, стер. – 2009. – 1120 с.
50. Зенцова Ю.С. Влияние краткосрочного социально-психологического тренинга на управленческий потенциал личности: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук / Ю.С.Зенцова. – Казань, 2003. – 24 с.
51. Зимня І. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования / І. Зимня // Дайджест педагогічних ідей та технологій. – 2003. – № 4. – С. 20.
52. Злобіна О. Особистість як суб'єкт соціальних змін / НАН України; Інститут соціології / О.Злобіна. – К., 2004. – 400 с.
53. Зотов Н.Д. Личность как субъект нравственной активности / Н.Д.Зотов. – Томск: ТГУ, 1984. – 356 с.

54. Зущина Г.М. Трудовые ресурсы и трудовой потенциал: Учебное пособие / Г.М.Зущина, Л.А.Костин. – М.: МИК, 1996. – 416 с.
55. Игнатова В.В. Педагогические факторы духовно-творческого становления личности в образовательном процес / В.В.Игнатова. – Красноярск: СибГТУ, 1999. – 400 с.
56. Ильин В.В. Философия и акмеология / В.В.Ильин, С.Д.Пожарский. – СПб.: Политехника. – 2003. – 350 с.
57. Кальба Я.Є. Психологічні особливості формування вчинкового потенціалу особистості учня: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.07 / Я.Є.Кальба. – К., 2006. – 19 с.
58. Капица П.Л. Влияние современных научных идей на общество / П.Л.Капица // Вопросы философии. – 1969. – № 1. – С. 69-70
59. Ковалев В.И. Личностное время и жизненный путь личности / В.И.Ковалев // Психология личности и время жизни человека. – Черновцы, 1991. – С.5-14.
60. Ковшова М.Л. Концепт судьбы. Фольклор и фразеология // Понятие судьбы в контексте разных культур / Науч. совет по истории мировой культуры. – М.: Наука, 1994. – С.137-142.
61. Коган Л.М. Культура и творчество / Л.М.Коган // Культура и творчество масс. – Свердловск, 1976. – С. 3-20.
62. Копа В.М. Реалізація морального підходу у вивченні здоров'я // Мультиверсум: Філософський альманах. – 2004. – № 41. – С. 225-235.
63. Корнилов А.П. Саморегуляция человека в условиях социального перелома / А.П.Корнилов // Вопросы психологи. – 1995. – № 5. – С. 69-89.
64. Краткий психологический словарь / Под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. – 2-е изд., расш., испр. и доп. – Ростов н/Д, 1999. – С.441.
65. Кривошеєва Г. Л. Формування культури здоров'я студентів університету: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.04 / Г. Л. Кривошеєва. – Луганськ, 2001. – 20 с.

66. Кулініченко В.Л. Філософсько-методологічний аналіз процесу зміни парадигм у сучасній медицині та охороні здоров'я: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук: 09.00.09 «Філософія науки» / В.Л.Кулініченко. – К., 2002. – 32с.

67. Куценко О.Д. Деятельностно-структурный потенциал трансформационных процессов: к разработке концепции классообразования: дис. ... доктора соц. наук: 22.00.01 / О.Д.Куценко. – Харьков, 2001. – 416 с.

68. Лановенко Ю. Категоріальний апарат досліджень перебігу життя людини // Політичний менеджмент. – 2008. – №3 (30) – С. 11-19.

69. Лановенко Ю. Категоріальний апарат досліджень перебігу життя людини / Ю. Лановенко // Соціальна психологія. – 2003. – № 2. – С. 29-36.

70. Лем С. Сумма технологий. – М.: Мир, 1968. – 547 с.

71. Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы, эмоции / А.Н.Леонтьев // Психология эмоций: тексты. – М., 1984. – 285 с.

72. Леонтьев Д.А. Личностное в личности: личностный потенциал как основа самодетерминации / Ученые записки кафедры общей психологии МГУ им. М.В. Ломоносова. Вып. 1 / Под ред. Б.С.Братуся, Д.А.Леонтьева. – М.: Смысл, 2002. – С. 56-65.

73. Лепа Р.М. Прийняття управлінських рішень на підприємстві: теорія та практика / Р.М.Лепа, В.М.Тимохин. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2004. – 262 с.

74. Лепіхова Л. А. Особистісна зрілість як чинник реалістичності життєвих завдань та домагань // Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. статей. – Вип. 16 (19). – К.: Міленіум, 2007. – С. 240-247.

75. Лепіхова Л. А. Соціально-психологічна компетентність як передумова успішної самореалізації особистості / Л. А. Лепіхова // Наукові студії з соціальної та політичної психології. Зб. наук. праць – Вип. 6(9). – К.: Міленіум, 2002. – С. 57-71.

76. Лепіхова Л. Соціально-психологічні передумови постановки життєвих завдань / Л. Лепіхова // Соціальна психологія. – 2008. – № 2. – С. 17.

77. Маклаков А.Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях / А.Г.Маклаков // Психологический журнал. – М., 2001. – Т.22. – №1. – С.16-24.

78. Малахов В.А. Культура и человеческая целостность / В.А.Малахов. – К.: Наукова думка, 1984. – 118 с.

79. Манжелев Г. Н. Культура здоровья молодежи как проблема социальной педагогики / Г. Н. Манжелев, Т. В. Латышева, Н. И. Тарапата и др. // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту: наук. моногр. за ред. Єрмакова С. С. – Харків: ХДАДМ (ХХІІІ), 2006. – №10. – С. 208.

80. Марков В.И. Потенциал личности / В.И.Марков, Ю.В. Синягин // Мир психологии. – М., 2000. – № 1. – С. 250-262.

81. Марков В.Н. Личностно-профессиональный потенциал управленца и его оценка / В.Н.Марков. – М.: РАГС, 2001. – 230 с.

82. Марков В.Н. Личностные основы социальной устойчивости // Общественные науки и современность. – 2002. – № 1. – С. 136-143.

83. Маслоу А. Психология бытия / А.Маслоу. – М.: Рефлбук, 1997. – 304 с.

84. Мащенко Н. І. Соціально-психологічні чинники становлення професійної самосвідомості студентів технічних університетів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.05 «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи» / Н. І. Мащенко. – К., 2005. – 18 с.

85. Медведев В.И. Психофизиологический потенциал как фактор устойчивости популяции в условиях глобальных изменений природной среды и климата / В.И.Медведев, Г.М. Зараковский // Физиология человека. – 1994. – Т. 20. – № 6. – С.5-15.

86. Мекка О.А. Структура жизненного мира личности / О.А.Мекка, М.В.Прохорова // Сервис Плюс. – М.: Издательство МГСУ, 2003. – № 3(4). – С. 60-62.

87. Мешко Г. М. Формування компетентності здоров'язбереження у майбутніх педагогів / Г.М.Мешко // Професійні компетенції та компетентності вчителя: Матер. регіон. наук.-практ. семінару. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2006. – С. 17.

88. Митина Л.М. Психология профессионального развития учителя / Л.М.Митина. – М.: Флинта, 1998. – 200 с.

89. Можейко М.А. Возможность и действительность / М.А. Можейко // Новейший философский словарь / Сост. А.А. Грицанов. – Мн.: Изд. В.М.Скакун, 1998. – 700 с.

90. Мудрик А.В. Время поисков и решений, или старшеклассникам о них самих / А.В.Мудрик. – М.: Просвещение, 1990. – 254 с.

91. Муляр В.І. Самореалізація особистості як соціальна проблема (Філософська-культурологічний аналіз) / Інститут змісту і методів навчання, Житомирський інженерно-технологічний ін.-т. – Житомир, 1997. – 214 с.

92. Мухамедвалеева Е.А. Профессионально-культурный потенциал личности студента вуза / Е.А. Мухамедвалеева // Педагогика высшей школы. – М., 2007. – № 3. – С.94-100.

93. Національна програма патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства. Постанова Кабінету міністрів України від 15.09.1999 р. № 1697. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uapravo.net/data/base51/ukr51115.htm>.

94. Нейфельд И. Достоевский. Психологический очерк под редакцией проф. З. Фрейда // Зигмунд Фрейд, психоанализ и русская мысль / Сост. В.М.Лейбин. – М.: Республика, 1994. – С. 52-88.

95. Немов Р.С. Психология: [Для пед. уч-щ, пед. ин-тов и работников системы подгот., повышения квалификации и переподготовки пед. кадров] / Р.С.Немов. – М.: Просвещение, 1990. – 300 с.

96. Неперервна професійна освіта: проблем, пошуки, перспективи: Монографія / За ред. І. А. Зязюна. – К.: Віпол, 2000. – 636 с.

97. Нестеренко Г.О. Українська політична нація: самоорганізаційні засади становлення. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2007. – 360 с.
98. Нинюк М.А. Моральна культура державних службовців: сутність, стан та особливості формування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. управління: 25.00.01 «Теорія та історія державного управління» / М.А.Нинюк. – К., 2000. – 20 с.
99. Новейший философский словарь / Сост. А.А. Грицанов. – Мн: Изд. В.М. Скакун, 1998. – 896 с.
100. Новиков Б.В. Творчество и философия / Б.В.Новиков. – К.: Изд-во при Киев. ун-те, 1989. – 164 с.
101. Нуйкин А. Синхрофазатроны и шаманские бубны / А.Нуйкин // Иностранная литература.– 1973. – №5. – С. 219-224.
102. Ожегов С.И. Словарь русского языка. Под ред. Н.Ю.Шведовой. – М.: Сов. энциклопедия, 1973. – 846 с.
103. Омельченко С.О. Взаємодія соціальних інститутів суспільства у формуванні здорового способу життя дітей та підлітків: Монографія / С.О.Омельченко. – Луганськ: Альма-матер, 2007. – 352 с.
104. Паламарчук Л.М. Характеристика юнацького віку в контексті формування життєвих перспектив // П'ята Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція «Сучасний соціокультурний простір 2008», (25-27 вересня 2008 р.) – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://intkonf.org/category/arhiv/1-pyata-vseukrayinska-naukovo-praktichna-internet-konferentsiya-suchasna-nauka-v-merezhi-internet-26-28-lyutogo-2009-roku/>.
105. Пахомов Ю.М. Пути и перепутья современной цивилизации / Ю.М.Пахомов, С.Б.Крымский, Ю.В.Павленко. – К.: Междунар. деловой центр, 1998. – 432 с.
106. Педагогическая антропология: Учебное пособие / Авт.-сост. Б.М.Бим-Бад. – М.: УРАО, 1998. – 575 с.
107. Печчеи А. Человеческие качества. – М.: Прогресс, 1980. – 321 с.

108. Подюков И.А. Народная фразеология в зеркале народной культуры / И.А.Подюков. – Пермь: ПГПИ, 1991. – 200 с.

109. Полетаева Н. А. Половозрастная динамика формирования жизненных планов / Н. А. Полетаева, Т. Ю. Брадулова // Психологія у ХХІ столітті: перспективи розвитку: Матер. п'ятих Костюківських чит. 28-29 січ. 2003 р. – Т. 2. – К.: Міленіум, 2003. – 136 с.

110. Предприниматель Украины. Эскизы к социальному портрету / Под ред. В.М.Вороны, Е. И. Суименко. – К.: Ин-т социологии, 1995. – 185 с.

111. Профессионально-культурное становление студента в образовательном процессе / Отв. ред. В.В. Игнатова, О.А. Шушерина. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2005. – 200 с.

112. Проценко Е.Б. Духовно-ціннісні орієнтації особистості в контексті філософсько-релігійних традицій: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: 09.00.11 «Релігієзнавство» / Е.Б.Проценко. – К., 2006. – 18 с.

113. Психологія і педагогіка життєтворчості: Навч.-метод. посіб. / Ред. рада: В. М.Доній, Г. М.Несен, Л. В.Сохань, І. Г.Єрмаков та ін. – К.: ІЗМН, 1996. – 792 с.

114. Пушкарь А.И. Антикризисное управление: модели, стратегия, механизмы / А.И.Пушкарь, А.Н.Тридед. – Харьков: ООО «Модель вселенной», 2001. – 452 с.

115. Реалізація здорового способу життя – сучасні підходи / За заг. ред. М. Лук'янченка, Ю. Шкребтія, Е. Боляха, А. Матвєєва. – Дрогобич: КОЛО, 2005. – 124 с.

116. Роджерс К.Р. Становление личности. Взгляд на психотерапию / К.Р.Роджерс. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 210 с.

117. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С.Л.Рубинштейн. – М.: Педагогика, 1973. – 246 с.

118. Рубинштейн С. Л. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн // Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1976. – 381с.

119. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. О месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира / С.Л.Рубинштейн. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1957. – 328 с.

120. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – 2-е изд. / С.Л.Рубинштейн. – М.: Учпедгиз, 1946. – 670 с.

121. Садовников О.К. Философские аспекты здорового образа жизни человека, как взаимоотношения духовного и телесного / О.К.Садовников, К.А.Шуляк // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – 2005. – № 10. – С. 58-61.

122. Саєнко Ю.І. Стан суспільства та динаміка його змін // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття / Під ред. М.О. Шульги // К.: Ін-т соціології НАН України. 1999. – 278 с.

123. Сайбель С.А. Проблемы реализации управленческого потенциала руководителей среднего звена в промышленности: автореферат дис. на соискание учен. степени канд. социол. наук / С.А.Сайбель. – Уфа, 1998. – 24с.

124. Сарацинська І. А. Дискретна метрика життєвого шляху творчої особистості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.01 / І.А. Страцинська. – Одеса, 2005. – 19 с.

125. Сафин В.Ф. Психологический аспект самоопределения / В.Ф.Сафин, Г.П. Ников // Психологический журнал. – 1984. – № 4. – С. 24-32.

126. Семенов С.Н. Диалектическая логика и теория творчества / Методологические основы теории творчества / С.Н.Семенов // Человек: деятельность, творчество, стиль мышления. – Симферополь, 1987. – С. 116-126.

127. Сергієнко В. П. Формування ключових компетентностей вчителя в умовах Школи культури здоров'я / Сергієнко В. П. // Управління школою. – 2006. – №14. – С. 10-12.

128. Слободчиков В.И. Деятельность как антропологическая категория / В.И.Слободчиков // Вопросы философии. – М., 2001. – № 3. – С.48-57.

129. Словарь иностранных слов / Под ред. И.В.Лехина, С.М.Локшиной, Ф.Н.Петрова (главный редактор) и Л.С.Шаумяна. – Изд. 6-ое. перераб. и доп. – М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1964. – 784 с.
130. Словник іншомовних слів / Уклад. С.М.Морозов, Л.М.Шкарапута. – К.: Наукова думка, 2000. – 680 с.
131. Сморгж Л.О. Особа і суспільство (філософсько-психологічний аспект) / Л.О.Сморж. – К.: МІЛП, 2001. – 384 с.
132. Соколов Э.В. Культура и личность. – Л.: Наука, 1972. – 300 с.
133. Сохань Л. В. Життєвий простір особистості як поле її життєдіяльності / Л. В. Сохань // Життєва компетентність особистості: Наук.-метод. посіб. – К., 2003. – С. 209-220.
134. Сохань Л. В. Психология жизненного успеха: опыт социально-психологического анализа преодоления критических ситуаций / Л.В.Сохань, Е.И.Головаха, Р.А.Ануфриева и др. – К.: Ин-т социологи НАН Укр., 2005. – С. 27.
135. Сохань Л. Життєвий потенціал – інноваційний ресурс особистості як суб'єкта життя // Українське суспільство 1994-2005. Динаміка соціальних змін / За ред. д. ек. н. В.Ворони, д. соц. н. М.Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2005. – С.322-331.
136. Соціальний ареал життя особистості. – К.: ІС НАНУ, 2005. – 400 с.
137. Степанова Е.И. Интеллект и психические функции / Е.И.Степанова // Психология взрослых: экспериментальная акмеология. – СПб.: Алетейя, 2000. – С. 38-60.
138. Степанова Е.И. Интеллектуальный потенциал человека в сфере жизнедеятельности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://akmeo.rus.net/index.php?id=130>.
139. Степанова Е.И. К проблеме способностей / Е.И.Степанова // Новое поколение. Сб. науч. трудов. – СПб., 2003. – №4. – С.37-49.
140. Степанова Е.И. Полемика вокруг проблемы воли / Е.И.Степанова // Избранные психологические труды. Хрестоматия по психологии человека и

психологии развития / Сост. С.Ф.Эхов, Н.Н.Коршунова. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2005. – С.53-75.

141. Суходольский Г.В. Введение в математико-психологическую теорию деятельности / Г.В.Суходольский. – СПб.: СПбГУ, 1998. – 220 с.

142. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.

143. Титаренко Т. М. Життєві завдання особистості як соціально-психологічний чинник моделювання майбутнього / Т. М. Титаренко // Наук. студії із соц. та політ. психол.: Зб. статей. – Вип. 16 (19). – 2007. – С. 304-311.

144. Ткачова Н.О. Взаємообумовленість розвитку інтелектуальної й емоційної сфер особистості учня в процесі формування його персональних цінностей / Н.О.Ткачова // Педагогіка, психологія та мед.-біол. пробл. фіз. виховання і спорту. – 2005. – № 14. – С. 64-73.

145. Тодорів Л.Д. Психологічні умови формування життєвих перспектив у ранній юності (когнітивний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец.: 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Л.Д.Тодорів. – К., 2000. – 19 с.

146. Топоров В.Н. Судьба и случай / В.Н.Топоров // Психология судьбы: Предопределение. Случай. Свобода. – Мн.: Харвест, 2003. – 200 с.

147. Труд и социальное развитие: Словарь. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 800 с.

148. Труфанова Е. О. Идентичность и Я / Е.О.Труфанова // Вопросы философии. – 2008. – № 6. – С. 95.

149. Управление персоналом: Учебник для вузов / Под ред. Т.Ю.Базарова, Б.Л.Еремина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М: ЮНИТИ, 2002. – С.145-182.

150. Управление человеческими ресурсами / Под ред. М.Пула, М.Уорнера. – СПб.: Питер, 2002. – 200 с.

151. Утюж І.Г. Реалізація освітнього потенціалу особистості в інформаційному суспільстві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: 09.00.03 / І.Г.Утюж. – Запоріжжя, 2006. – 19 с.
152. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4-х т. / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. – М.: Прогресс, 1987. – Т.3 – 832 с.
153. Філософський словник / За ред. В.І.Шинкарука. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.
154. Формирование социальной активности: сущность, проблемы. – М., 1985. – Ч. 1. – 172 с.
155. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990. – 300 с.
156. Фромм Э. Иметь или быть? – К.: Ника-Центр; Вист-С, 1998. – 364 с.
157. Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге: Избранные статьи позднего периода творчества. – М.: Высшая школа, 1991. – 192 с.
158. Хмелько В.Е. Социальная направленность личности: некоторые вопросы теории и методики социологического исследования / В.Е.Хмалько. – К.: Политиздат Украины, 1988. – 279 с.
159. Холл К. Теории личности / К.Холл, Г.Линдсей. – М.: «КСП+», 1997. – 310 с.
160. Чудновский В.Э. Воспитание способностей и формирование личности / В.Э.Чудновский. – М.: Знание, 1986. – 80 с.
161. Чудновский В.Э. Смысл жизни и судьба / В.Э.Чудновский. – М.: Издательство «Ось-89», 1997. – 289 с.
162. Чуйкин А.М. Разработка управленческих решений: Учебное пособие / Калинингр. ун-т. – Калининград, 2000. – 106 с.
163. Чупров В.И. Жизненный старт / В.И.Чупров // Энциклопедия гуманитарных наук. – 2005. – № 2. – С.177-179.
164. Шадриков В. Д. Способности человека. – М.-Воронеж, 1997. – 289с.
165. Шамарова Г.М. Проблемы управления человеческим потенциалом / Г.М.Шамарова // Управление персоналом. – М., 2008. – № 16. – С. 12-22.

166. Шаталова Н.И. Трудовой потенциал работника: проблемы функционирования и развития. – Екатеринбург: УрГЭУ, 1998. – 235 с.
167. Шинкарук В.Й. Гуманизм диалектико-материалистического мировоззрения / В.Й.Шинкарук, А.И.Яценко. – К.: Политиздат Украины, 1984. – 255 с.
168. Шишова І.О. Психологічні проблеми удосконалення культури здоров'я у дорослому віці / І.О.Шишова// Педагогіка, психологія та мед.-біол. пробл. фіз. виховання і спорту. – 2006. – № 10. – С. 242-244.
169. Шольцова М. Социальная активность личности: проблемы формирования / М.Шольцова, Е.Климова, В.Липицкий // Социальная активность трудящихся масс в условиях социализма. – М.: Политиздат, 1987. – 408 с.
170. Экономическая энциклопедия / Гл.ред. Л.И.Абалкин. – М.: ОАО «Издательство «Экономика», 1999. – 300 с.
171. Эпштейн М. Поступок и происшествие. К теории судьбы / М.Эпштейн // Вопросы философии. – М., 2000. – № 9. – С. 23-28.
172. Эпштейн М. Философия возможного. – СПб: Алетейя, 2001. – 120с.
173. Яременко О. О. Формування здорового способу життя молоді: проблеми і перспективи / О. О. Яременко, О. М. Балакірева, О. В. Вакуленко та ін. – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2000. – 210 с.
174. Vaniscotte F. Teacher and Mobility/ Maurice Galton, Bob Moon (eds.) / Handbook of Teacher Training in Europe. Issues and Trends. – London: David Fulton Publishers, 1994. – 250с.
175. Goodlad I. What Schools Are For? / I. Goodlad. – Bloomington, 1994. – 33 p.